

วาทกรรมของรัฐบริษัทข้ามชาติ และวาทกรรมของชาวบ้าน เกี่ยวกับเกลือและโพแทช

เนื้อหาโดยรวมของบทนี้แบ่งออกเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกคือส่วนของรัฐ ซึ่งประกอบด้วยวาทกรรมการพัฒนาประเทศในช่วงปี พ.ศ. 2504 ถึงปัจจุบัน นับตั้งแต่การพัฒนาแหล่งน้ำ ที่เป็นจุดเริ่มต้น ของการค้นพบเกลือใต้พื้นดินอีสาน พร้อมกับการสร้างความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรแร่ธาตุ โดยกรมทรัพยากรธรณี ซึ่งทำหน้าที่ในการวางนโยบายในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของประเทศ รวมทั้งสถาบันทางกฎหมายที่ทำให้นิยามความหมายของแร่มีความชัดเจน เพื่อการจัดการแร่ธาตุ จนกระทั่งการเข้ามาของการพัฒนาแนวใหม่ที่เรียกว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน และอุตสาหกรรมเหมืองแร่ ซึ่งต้องการจัดการสิ่งแวดล้อมให้สอดคล้องกับการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ส่วนที่สอง เป็นวาทกรรมของชาวบ้าน ที่เป็นเรื่องของวัฒนธรรมชุมชน ฮีตสิบสองคองสิบสี่ ซึ่งสะท้อนผ่านการปฏิบัติเกี่ยวกับเกลือในพิธีกรรมและประเพณีต่างๆในรอบปี ที่สำคัญก็คือวาทกรรมผาแดง-นางไอ่ ซึ่งเป็นนิทานปรัมปราท้องถิ่นที่ถูกนำมาใช้ในการอธิบายเรื่องเหมืองแร่ในปัจจุบัน รวมถึงวาทกรรมเรื่องเกลือพื้นบ้าน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมการผลิตเกลือสินเธาว์ของชุมชนลุ่มน้ำหนองหาน กิ่งอำเภอประจักษ์ศิลปาคม ที่มีความหมายในแง่ของครอบครัว สมบัติสาธารณะ การแลกเปลี่ยนและการเป็นของฝากของขวัญ และวาทกรรมเรื่องเกลืออุตสาหกรรมท้องถิ่น ที่ทำการผลิตแบบต้มแบบตาก ที่บ้านดุงอำเภอบ้านดุง โดยเป็นการผลิตเพื่อการค้าและเป็นเกลืออุตสาหกรรม

วาทกรรมของรัฐและบริษัทข้ามชาติในเรื่องเกลือและโพแทช

1. วาทกรรมการพัฒนาประเทศช่วงปีพ.ศ.2504 ถึงปัจจุบันและผลกระทบต่อวาทกรรมเรื่องเกลือและโพแทช

การวิเคราะห์การพัฒนาในฐานะที่เป็นวาทกรรม จะทำให้เราสามารถเข้าใจและมองเห็นวาทกรรมชุดต่างๆของการพัฒนาประเทศ ที่สร้างนิยาม และความหมายเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ซึ่งส่งผลกระทบต่อพื้นที่และคนที่อยู่ในพื้นที่ โดยเฉพาะปฏิบัติการของวาทกรรมเรื่องเกลือและโพแทช ที่เกี่ยวข้องกับนโยบาย กฎหมาย การเข้ามาของภาครัฐ ราชการ รวมถึงภาคธุรกิจข้ามชาติ ที่เข้ามาสัมพันธ์กับทิศทางของการพัฒนาประเทศภายใต้การจัดการทรัพยากรเกลือและโพแทชในภาคอีสาน

วาทกรรมการพัฒนาประเทศไทย เริ่มต้นในช่วงประมาณก่อนปี พ.ศ.2504 เนื่องจากประเทศไทยยังไม่มีแผนการพัฒนาประเทศที่ชัดเจน จึงได้มีการตั้งกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ¹ ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในปี พ.ศ. 2505 เพื่อวางรูปแบบ การบริหาร จัดการ กระทรวง ทบวง กรมใหม่ โดยเน้นการรวมกรมกองในกระทรวงหลักๆที่มีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจ และการพัฒนา เช่น กรมทรัพยากรธรณี กระทรวงอุตสาหกรรม เพื่อทำหน้าที่จัดการทรัพยากรเพื่อการพัฒนาของชาติ มาไว้ในกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ ร่วมกับกรมเชื้อเพลิง กรมป่าไม้และกรมชลประทาน เป็นต้น มาอยู่ร่วมกันเพื่อวางแผนการพัฒนาประเทศ ในระยะสั้นและรวดเร็ว โดยเน้นการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เพื่อให้ประชาชนมีรายได้เพิ่มสูงขึ้น และเพิ่มกำลังการผลิต ในภาคเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมให้สูงขึ้น ตามนโยบายของรัฐบาลที่วางไว้คือ

หนึ่งจัดหาน้ำสำหรับบริโภคและสำหรับใช้ในการชลประทาน การเกษตร โดยการก่อสร้างเขื่อนและอ่างกักเก็บน้ำ สองก่อสร้างถนนและบูรณะเส้นทางคมนาคม โดยเฉพาะทางหลวงแผ่นดิน และทางรถไฟ สามงานส่งเสริมของรัฐ ทางด้านการเกษตรและชลประทาน โดยเฉพาะการปลูกพืชซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาด สี่จัดให้มีไฟฟ้าทั่วทั้งภาค และห้า พัฒนาอุตสาหกรรมและการค้า โดยให้เอกชนเข้ามาลงทุนและสร้างโรงงาน รวมถึงส่งเสริมอุตสาหกรรมขนาดต่างๆในประเทศ²

รัฐบาลไทยจึงได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการในการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติของประเทศไทย เพื่อเป็นบรรทัดฐานและสร้างความน่าเชื่อถือให้กับต่างประเทศในการให้การขอสนับสนุนด้านวิชาการและงบประมาณในการพัฒนาประเทศไทย รวมทั้งการมีกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติเกิดขึ้นก็สามารถที่จะกระจายเม็ดเงินช่วยเหลือเพื่อการพัฒนาในด้านต่างๆได้อย่างรวดเร็วทั่วถึงมากขึ้นซึ่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสาน เป็นภาคที่ถูกมองว่าแห้งแล้งกันดาร และยากจนที่สุดในบรรดาภาคอื่นๆของประเทศไทย จึงได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

¹ กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ, “ประวัติกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ” ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ 17 มีนาคม 2509. (กรุงเทพฯ: กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ, 2507), น. 1-2.

² สำนักงานสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ , พัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2504-2509. (กรุงเทพฯ: สภาพัฒนา เศรษฐกิจแห่งชาติ, 2503), น. 1-2.

เพื่อจัดทำแผนพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. 2505-2509 ควบคู่ไปกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เพื่อยกฐานะการครองชีพของประชาชนในภูมิภาคเหล่านี้ให้สูงขึ้นเท่าเทียมกับภาคอื่นๆของประเทศไทย พร้อมไปกับการป้องกันภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคนี้ เนื่องจากพื้นที่ของภาคอีสาน ติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านอย่างลาว กัมพูชาและเวียดนาม ซึ่งกำลังประสบปัญหาเกี่ยวกับการเผยแพร่และขยายแนวคิดอุดมการณ์ทางการเมืองแบบลัทธิคอมมิวนิสต์ที่แทรกซึมเข้ามาในคาบสมุทรมอินโดจีน นโยบายการป้องกันภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ จึงมาพร้อมกับนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมในพื้นที่ภาคอีสาน เพื่อสร้างความสมบูรณ์พูนสุขให้กับประชาชนในภูมิภาคโดยมีหลักพื้นฐานว่า “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นภาคหนึ่งของราชอาณาจักรไทย และประชาชนในภูมิภาคนี้ควรเป็นพลเมืองไทย”³

จากนโยบายดังกล่าว รัฐบาลของจอมพลสฤษดิ์ จึงได้ดำเนินการพัฒนาในด้านเศรษฐกิจและสังคมในด้านต่างๆไม่ว่าจะเป็น การจัดหาน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค โดยเฉพาะเพื่อการชลประทานในภาคการเกษตรและอุตสาหกรรม การก่อสร้างและบูรณะเส้นทางคมนาคม ทั้งทางหลวงแผ่นดิน ทางรถไฟ และทางหลวงจังหวัด ขนบพ การส่งเสริมของรัฐในเรื่องของการเกษตร การชลประทาน การขยายตลาด การปรับปรุงพันธุ์ การเพิ่มผลผลิตและการปลูกพืชที่มีความต้องการจากตลาดต่างประเทศ การจัดให้มีไฟฟ้าทั่วทั้งภาค รวมถึงการสำรวจแหล่งพลังงานและเชื้อเพลิง รวมทั้งการพัฒนาอุตสาหกรรมและการค้า พื้นที่ภาคอีสานจึงเป็นเสมือนพื้นที่ทางยุทธศาสตร์เพื่อการพัฒนาทั้งทางเศรษฐกิจ และทางการเมือง ที่รัฐจะต้องทุ่มงบประมาณจำนวนมากลงไปเพื่อให้ภาคอีสาน มีความเจริญเทียบเท่ากับภูมิภาคอื่นๆ รวมทั้งการพัฒนานครภาคตะวันออกเฉียงเหนือเช่น ขอนแก่น อุดรธานี อุบลราชธานี ให้เป็นเมืองศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่ขยายจากมหานครหลวงหรือกรุงเทพมหานครดังกล่าวของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ว่า

...ความต้องการอันสำคัญที่ท้องถิ่นจำเป็นต้องพึงกระทำให้บังเกิดขึ้นโดยเร่งด่วนนั้นคือ การคมนาคมและน้ำเท่านั้น ข้าพเจ้าขอรับรองต่อพี่น้องในภาคนี้ว่า ข้าพเจ้าจะไม่ล้มเลิกเป็นอันขาด ทั้งนี้ย่อมไม่หมายความว่า จะหยุดยั้งในการพัฒนาสิ่งอื่นๆ นอกจากสองประการนี้ก็หาไม่ ทุกๆสิ่งต้อง

³สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ , พัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2504-2509.

(กรุงเทพฯ: สภาพัฒนา เศรษฐกิจแห่งชาติ., 2503) , น.1.

กระทำพร้อมๆกันไปทั้งสิ้น ที่กล่าวเน้นถึงเรื่องการคมนาคมและน้ำนั้นก็
หมายความว่าเราต้องทุ่มเทในเรื่องนี้เป็นอย่างมากก่อน...⁴

การพัฒนาภาคอีสาน จึงต้องพัฒนาในสองด้านคือด้านการคมนาคม ที่เป็นเสมือน
หนทางที่เปิดภูมิภาคกับการพัฒนาทางเศรษฐกิจหรือความเจริญก้าวหน้าที่จะตามมา และด้าน
แหล่งน้ำ ที่จะส่งผลให้พืชผลทางการเกษตรได้ผลผลิตดีมีความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งจะต้องมีการพัฒนา
ควบคู่ไปกับเรื่องของเทคโนโลยีที่ทันสมัย รวมทั้งการวางแผนความร่วมมือทางเศรษฐกิจและวิชาการ
กับต่างประเทศเพื่อการพัฒนาประเทศไทย โดยเฉพาะความช่วยเหลือขององค์กรระหว่างประเทศ
ต่างๆ ในการสำรวจแร่ในอนุภาคลุ่มแม่น้ำโขง⁵ การสำรวจธรณีฟิสิกส์ และการสำรวจหาแหล่งแร่
และปริมาณแร่ โดยใช้การแปลความหมายทางธรณีวิทยาและแผนที่ทางอากาศจากดาวเทียม และ
การทำแผนที่แหล่งแร่เพื่อการใช้ประโยชน์ในอนาคต

การพัฒนาแหล่งน้ำ จึงเป็นการแก้ปัญหาทางกายภาพของภาคอีสาน เพื่อขจัดปัญหาพื้นที่
แห้งแล้ง กันดาร พื้นดินที่เป็นดินร่วนปนทรายซึ่งไม่อุ้มน้ำ การขาดแคลนน้ำ ดังนั้นแผนพัฒนาภาค
อีสานในช่วงปี2505-2509 และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่1(พ.ศ.2504-2509) จึง
เน้นลงไปที่การพัฒนาสาธารณูปโภคพื้นฐาน คือน้ำและไฟฟ้า โดยเฉพาะการพัฒนาแหล่งน้ำ เพื่อ
การอุปโภคบริโภคและด้านการเกษตร ดังนั้น แนวคิดเรื่องน้ำและการจัดการแหล่งน้ำในภาคอีสาน
จึงเป็นนโยบายพัฒนาที่สำคัญ ตั้งแต่การขุดเจาะสำรวจหาแหล่งน้ำบาดาลโดยกรมทรัพยากรธรณี
กระทรวงอุตสาหกรรม ตั้งแต่ปี พ.ศ.2498 หรือการทำประปาแบบคันโยกให้กับหมู่บ้านต่างๆ ที่เรา
เรียกว่าประปาชนบท โดยสำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท (รพช.) กระทรวงมหาดไทย หรือการสร้าง
ประปามาย โดยกรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข การพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ภายใต้
แนวความคิดเรื่องการชลประทาน การสร้างฝายและเขื่อน กันแม่น้ำสายต่างๆในภาคอีสาน ซึ่งมี
หลายหน่วยงานที่รับผิดชอบในแต่ละพื้นที่ เช่นโครงการโขง ชี มูล ซึ่งเป็นโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ
ขนาดเล็กในภาคอีสานโดยกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและ
พลังงาน มาใช้ในการทำการเกษตร และแก้ไขปัญหาเรื่องความแห้งแล้งในการขาดน้ำเพื่อการอุปโภค
บริโภค

⁴ สำนักราชบัณฑิตยสถาน. ประมวลสุนทรพจน์ ของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี พ.ศ. 2503.
พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบรอบปีที่ สองแห่งการตั้งคณะรัฐมนตรี 10 กุมภาพันธ์ 2504. (กรุงเทพฯ : ชนการพิมพ์
,พระนคร), น. 23.

⁵ สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ , พัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2504-2509.
(กรุงเทพฯ: สภาพัฒนา เศรษฐกิจแห่งชาติ,2504), น. 102.

จากการสำรวจแหล่งน้ำในภาคอีสานในช่วงปีพ.ศ. 2498 พบว่าน้ำบาดาลอีสานมีความเค็มและมีชั้นเกลือหินรองรับอยู่ทั่วทั้งภาค⁶ ได้นำไปสู่ความตื่นตัวของนักธรณีวิทยา ที่หวังจะพบแร่ชนิดอื่นใต้พื้นดินอีสานที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจ จนในที่สุดก็พบว่าภาคอีสานนับได้ว่าเป็นภูมิภาคหนึ่งที่ถูกคุมไปด้วยแร่ธาตุต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นยิปซัม ก๊าซธรรมชาติ หรือทองคำขาว ซึ่งก็คือเกลือและโพแทชใต้พื้นดินอีสาน โดยเฉพาะเกลือและโพแทช ที่เป็นแร่สำคัญต่อภาคอุตสาหกรรมและการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทย เนื่องจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นภูมิภาคที่มีเกลืออยู่ใต้พื้นดินปริมาณมหาศาลจากข้อมูลของกองเศรษฐกิจธรณีวิทยา กรมทรัพยากรธรณี (2548) ระบุว่า ใต้พื้นดินของแอ่งโคราชและสกลนครมีปริมาณแร่โพแทช ประมาณ 407,000 ล้านตัน และเป็นเกลือหินประมาณ 18 ล้านตัน ในพื้นที่ 50,000 ตารางกิโลเมตร โดยมีแหล่งเกลือที่สำคัญ 7 แหล่ง คือ แหล่งอุบล แหล่งอุดร หนองคาย สกลนคร แหล่งทุ่งกุลาร้องไห้ แหล่งบำเหน็จณรงค์ ชัยภูมิ และแหล่งตลาดแค โคราช⁷ ด้วยเหตุนี้เอง พื้นที่เหล่านี้จะมีปัญหาเรื่องดินเค็มกับส่าเกลือขึ้นตามผิวดินปริมาณมากในช่วงฤดูแล้ง ครอบคลุมพื้นที่ 77,000 ตารางกิโลเมตร และยิ่งกว่านั้น ยังมีองค์ประกอบทางเคมีของเกลือหิน จึงเป็นองค์ประกอบเดียวกันกับที่พบในน้ำทะเล คือ มีทั้งโซเดียม คลอไรด์ คลอรีนและแมกนีเซียม โดยพบในชั้นหินโคกกรวด และหินมหาสารคาม การสำรวจของกรมทรัพยากรธรณีเพื่อหาแหล่งน้ำได้นำไปสู่ข้อให้มีการพัฒนาพื้นที่ โดยการนำเกลือและน้ำเกลือที่อยู่ใต้ดินมาใช้ประโยชน์ในทางอุตสาหกรรมพื้นฐานต่างๆ มีการสร้างโรงงานผลิตเกลือแบบต้มและแบบตากเพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรม ในแถบอำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม เป็นแหล่งผลิตเกลือขนาดใหญ่ในอุตสาหกรรมแห่งแรกในภาคอีสาน รวมถึงพื้นที่อื่นๆ ต่อมาในเขตอำเภอบ้านม่วง บ้านดุง จังหวัดอุดรธานี และอำเภอมหาสารคาม จังหวัดสกลนคร เกลือจึงได้กลายมาเป็นสัญญาณ กระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติใต้พื้นดินอีสานและการต่อสู้เคลื่อนไหวในประเด็นปัญหาสิ่งแวดล้อม เมื่อปีพ.ศ.2512-2524 ตั้งแต่กรณีของลำน้ำเสียว อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม ที่เริ่มต้นจากการขุดเจาะสำรวจแหล่งน้ำธรรมชาติใต้ดินเพื่อใช้ในการอุปโภคบริโภคในช่วงปี พ.ศ. 2512 และในช่วงปีเดียวกันนี้เอง ที่ได้เริ่มมีการผลิตเกลือในเชิงพาณิชย์จากน้ำเกลือใต้ดินบริเวณอ่างเก็บน้ำหนองบ่อ อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม ตั้งแต่ปี พ.ศ.2514 และขยายตัวเพิ่มมากขึ้น

⁶ กลุ่มสามประสาน กองประสานการจัดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรสิ่งแวดล้อม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เกลือสินเธาว์. (กรุงเทพฯ : กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2547), น. 107

⁷ ประเสริฐ วิทยารัฐ “เกลืออีสาน,” วารสารโดยสุโขทัยธรรมมาธิราช 8 (กันยายน-ธันวาคม 2538) : 40.

ในปีพ.ศ.2522 ในการผลิตเพื่อขาย⁸ ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศน้ำสิ่งแวดล้อมอย่างรุนแรง โดยเฉพาะน้ำในหนองบ่อและลำน้ำเสียที่มีความเค็มจัดมากขึ้น ทำให้ส่งผลกระทบต่อน้ำอุปโภคบริโภคและการทำการเกษตรของประชาชนในบริเวณนั้น จนกระทั่งมีคำสั่งนายกรัฐมนตรีที่ 4/2523 ในสมัยพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ให้หยุดประกอบกิจการการทำนาเกลือ บริเวณลำน้ำเสียอย่างเด็ดขาด ถึงแม้ว่าจะมีคำสั่งห้ามผลิตเกลือแบบต้มและตาก แต่ก็ยังมีการลักลอบทำเกลือแบบผิวดกกฎหมายกันอย่างมากมาย

นอกจากนี้ การปรับปรุงกฎระเบียบกฎหมาย ข้อบังคับเกี่ยวกับการผลิตเกลือที่เข้มงวดขึ้น เพื่อรักษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ได้กำหนดแหล่งน้ำใต้ดินที่ไม่เป็นแหล่งทางเกษตรกรรมหรือพื้นที่ป่าไม้ เพื่ออนุญาตให้มีการตั้งโรงงานทำเกลือสินเธาว์และโรงงานสูบน้ำเกลือมาจากใต้ดินจึงเกิดขึ้น ในพื้นที่ 5 จังหวัด คือ หนองคาย สกลนคร นครราชสีมา อุบลราชธานีและอุดรธานี⁹ ถึงแม้ว่าจะได้มีการกำหนดพื้นที่ ที่เหมาะสมเพื่อป้องกันผลกระทบทางสิ่งแวดล้อม แต่ในความเป็นจริงแล้วการประกอบธุรกิจเกลือสินเธาว์เหล่านี้ได้สร้างผลกระทบต่อพื้นที่ทำการเกษตร บ้านเรือนและโรงเรียน ในพื้นที่เหล่านี้ อันเนื่องมาจากดินเค็ม และน้ำเค็ม และแผ่นดินทรุดจากการดูดน้ำเกลือขึ้นมา ดังนั้นจากปัญหาเรื่องการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ และผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมจึงเป็นแนวทางสำคัญในการพยายามนำเทคโนโลยีที่ทันสมัย มาใช้ในการค้นหาแหล่งแร่ และการผลิตแร่ที่มีอยู่ใต้พื้นดินลึกลงไป ภายใต้รูปแบบของการทำเหมืองแร่ที่เรียกว่าเหมืองปิดหรือเหมืองใต้ดิน โดยการขุดอุโมงค์ลงไปใต้พื้นดิน ซึ่งเริ่มต้นตั้งแต่การขุดเจาะสำรวจน้ำบาดาลของกรมทรัพยากรธรณี เมื่อปี พ.ศ. 2498 และพัฒนามาเป็นการสำรวจโพแทชและเกลือหินประมาณช่วงปี พ.ศ.2516-2519¹⁰ ในช่วงปีพ.ศ.2516 ได้มีประกาศกระทรวงอุตสาหกรรม เพื่อกำหนดพื้นที่สำหรับดำเนินการสำรวจ วิจัย และทดลองศึกษาเกี่ยวกับแร่ในพื้นที่แอ่งโคราชและแอ่งสกลนคร¹¹

⁸ พงษ์เทพ จารุอำพรธรณ"สภาพปัญหาและมาตรการแก้ไขการทำเกลือในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ," รัฐสภา, 2(กุมภาพันธ์ 2534) : 72-85.

⁹ กลุ่มสามประสาน กองประสานการจัดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรสิ่งแวดล้อม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เกลือสินเธาว์. (กรุงเทพฯ : กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2547), น. 53-54.

¹⁰ ไสว สุนทโรทก "ไปแต่ชอยู่ไหนใด," ในข่าวสารการธรณี 22 (พ.ย. 2520): 38-40

¹¹ ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๘๖ ตอนที่ ๒๑ ฉบับพิเศษ หน้า ๑๒ ประกาศกระทรวงอุตสาหกรรม เรื่องกำหนดพื้นที่ให้เป็นเขตสำหรับดำเนินการสำรวจและทดลอง การศึกษาหรือการวิจัย เกี่ยวกับแร่ ในพื้นที่จังหวัดขอนแก่น อุดรธานี หนองคาย สกลนคร นครพนม มหาสารคาม ร้อยเอ็ด บุรีรัมย์ กาฬสินธุ์ อุบลราชธานีและศรีสะเกษ

โดยการเชิญชวนของรัฐบาลแก่บริษัทเอกชน ให้เข้ามาทำการสำรวจและลงทุนเพื่อพัฒนาแหล่งแร่ ในเชิงพาณิชย์ เพราะเกลือหินและโพแทช เป็นแร่ที่มีความสำคัญในการพัฒนาอุตสาหกรรม พื้นฐานต่างๆ โดยเริ่มจากการทำเหมืองเกลือหินทดลองตามโครงการผลิตโซดาแอชและเกลือหิน ที่ อำเภอบำเหน็จณรงค์ จังหวัดชัยภูมิ เป็นโครงการร่วมมือทางวิชาการ และการลงทุนทางเศรษฐกิจ ระหว่างประเทศในแถบอาเซียน เมื่อปี พ.ศ. 2532 ซึ่งปัจจุบันโครงการนี้ได้ยกเลิกไปและกำลังรอให้นักลงทุนข้ามชาติเข้ามาดำเนินกิจการต่อ

สำหรับในพื้นที่จังหวัดอุดรธานี ที่กำลังจะมีเหมืองแร่โพแทช ในอนาคต ของบริษัท เอเซีย แปซิฟิก ปิโตรเคมี คอร์ปอเรชั่นจำกัด (APPC) ได้รับประทานบัตรให้ทำการสำรวจและขุดเจาะหา แหล่งโพแทชในพื้นที่จังหวัดอุดรธานี เมื่อปีพ.ศ.2523 และค้นพบว่าใต้พื้นดินของจังหวัดอุดรธานีมี โพแทชที่มีคุณภาพดี และเหมาะสมต่อการลงทุน ซึ่งเป็นประเด็นสำคัญที่นำไปสู่การแก้ไข พระราชบัญญัติแร่ พ.ศ.2510 อันนำมาซึ่งความขัดแย้งระหว่างประชาชนในพื้นที่ เจ้าหน้าที่รัฐและ บริษัทข้ามชาติอย่างรุนแรง และกลายเป็นประเด็นปัญหาสำคัญของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติใน ภาคอีสานในปัจจุบัน

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของภาคอีสาน โดยเฉพาะ น้ำ และแร่ธาตุ ล้วนส่งผล กระทบต่อวิถีชีวิตของคนอีสาน ผ่านนโยบายและ แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการน้ำ ว่าด้วยน้ำ ธรรมชาติ หรือน้ำของรัฐ การควบคุมน้ำผ่านระบบท่อ ระบบชลประทาน คลองไส้ไก่ คลองซอย โดยตัดขาดและลดทอน แนวคิดโลกทัศน์ในเรื่องระบบน้ำของชาวบ้าน เช่น ฮอง ห้วย หนอง บึง บวก ภายใต้โครงการพัฒนาที่เรียกว่า โขง ชี มูล เพื่อการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็ก กลางและใหญ่ ซึ่งได้ดำเนินการพัฒนาโครงการอย่างชัดเจนในสมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณเป็นนายกรัฐมนตรีเมื่อ ปีพ.ศ.2532 ถึง 2535

ภายหลังเหตุการณ์พฤษภาทมิฬปีพ.ศ.2535 นายประจวบ ไชยสาส์น (ซึ่งเป็นผู้ผลักดันเรื่อง นี้ตั้งแต่เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในสมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ) ได้ ชูประเด็นเรื่องการพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสาน จากการใช้น้ำตามธรรมชาติเพื่อการเกษตร สำหรับกักเก็บน้ำ มาสู่การจัดสรรน้ำลงไปสู่พื้นที่ต่างๆ ผ่านโรงปั้มน้ำในแต่ละหมู่บ้าน ลงสู่คลอง ชลประทานที่สร้างผ่านพื้นที่ทางการเกษตร จำนวน 55,000 ไร่ จนทำให้พื้นที่หนองหาน ไม่ใช่พื้นที่ ของชาวบ้านอย่างแท้จริง แต่เป็นพื้นที่ที่รัฐเข้ามาจัดการการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ผ่านการเก็บค่าน้ำที่เกษตรกรนำไปใช้ประโยชน์ พร้อมกับการเข้ามาของหน่วยงานอื่นๆในพื้นที่เช่น กรมส่งเสริมการเกษตรที่เข้ามาส่งเสริมการปลูกข้าวนาปรัง และการใช้ปุ๋ยเพิ่มผลผลิตในพื้นที่

ชลประทานเขตหนองหานเป็นต้น ดังที่ชาวบ้านอุ่มจานบอกว่า “เราจะมีกรรมกรน้ำมาเปิดน้ำ เฮาสี เอาจักไร่กะไปบอกเขา มีกฎระเบียบ ไปลักน้ำเขาจะปรับ ถ้าเขามาเห็น”¹²

นอกจากนี้ ยังรวมถึงการจัดการทรัพยากรแร่ธาตุใต้พื้นดิน คือ เกลือหินและโพแทช ที่พัฒนาจากบ่อเกลือขนาดเล็กแบบพื้นบ้านซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมกันของชุมชน มาสู่การผลิตแบบเหมืองเกลือ และเหมืองโพแทช ซึ่งเป็นเหมืองใต้ดิน ที่ใช้เทคโนโลยีทันสมัยขั้นสูง และมีขนาดใหญ่เป็นอันดับสามของโลก หลังจากการขุดเจาะน้ำบาดาลเมื่อปี พ.ศ. 2498 จนพบว่าใต้พื้นดินอีสานมีเกลือปริมาณมหาศาลและเชิญชวนนักลงทุนให้เข้ามาลงทุนเพื่อพัฒนาแหล่งแร่ พร้อมกับการแก้ไขกฎหมายแร่ที่ส่งผลกระทบต่อกรรมสิทธิ์ใต้พื้นดินของคนในพื้นที่ และการประกาศถึง ‘แหล่งแร่สมบูรณ์’ กับคนในพื้นที่ ที่จะพัฒนาอุตสาหกรรมเหมืองแร่ภายใต้โครงการเหมืองแร่โพแทชอุดรธานี ได้ทำให้ความหมายของเกลือจึงยับยั้งจากเกลือเพื่อการใช้และบริโภค มาเป็นเกลือเพื่ออุตสาหกรรม และเกลือของชุมชน กลายมาเป็นทรัพยากรเกลือและโพแทชของบริษัทข้ามชาติหรือเอกชน เพื่อสร้างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ สำหรับประเทศไทย

สิ่งนี้ส่งผลให้เกิดขึ้นตามมา ก็คือ ความรู้ใหม่เกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่า โปแตช/โพแทช ภายใต้เนื้อหาเกี่ยวกับสินแร่

ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันโดยผู้เชี่ยวชาญทางด้านธรณีวิทยา จะสะท้อนให้เราเห็นโลกทัศน์และมุมมองเกี่ยวกับเรื่องนี้ในประเทศของเราได้อย่างชัดเจนมากขึ้น รวมถึงการรับรู้ของเราต่อเรื่องแร่ ว่าความหมายของคำว่าแร่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไรในแต่ละช่วงเวลา โดยในช่วงแรกความหมายของแร่ในประเทศไทยหมายถึงแร่จำพวกโลหะ เช่น เหล็ก ดีบุก ที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจดังที่ปรากฏในเอกสารชุดโลหะกิจสำหรับประชาชนของเผ่าเทพ โชตินุชิต ได้ให้คำจำกัดความเกี่ยวกับโลหะวิทยาว่า

โลหะวิทยาเป็นวิชาว่าด้วยศิลปะและวิทยาศาสตร์ ของการแยกโลหะออกจากแร่ และนำโลหะที่ได้นั้น มาดัดแปลงใช้ให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์ โลหะวิทยาจะรวบรวมเอาวิธีการต่างๆ ซึ่งเกี่ยวกับการแยกหัวแร่ ออกจากสิ่งสกปรกต่างๆ ที่มีอยู่ในแร่ แล้วนำมาถลุง ทำความสะอาด ดัดแปลงเป็นวัตถุสำเร็จรูป¹³

¹² สัมภาษณ์นายบัวโฮม วันที่ 31 พฤษภาคม 2544

¹³ เผ่าเทพ โชตินุชิต เอกสารชุดโลหะกิจสำหรับประชาชน, (กรุงเทพฯ: กรมทรัพยากรธรณ, 2505), น. 1.

ในขณะเดียวกัน เอกสารเกี่ยวกับแร่หลายชิ้นได้เริ่มพูดถึงแร่ในขอบเขตที่กว้างขวางมากขึ้นกว่าเรื่องของโลหะธาตุ แต่ยังกินความไปถึงแร่ที่ไม่ใช่โลหะ หรืออโลหะ เช่น ดิน หิน น้ำมัน เกลือ พลอย ททราย ดินขาว หินอ่อนและอื่นๆ โดยเรียกสิ่งเหล่านี้ว่า สินแร่ (ORE)¹⁴ พร้อมกับภาพแผนที่ของประเทศไทย ที่มีรายชื่อจังหวัดที่มีแหล่งแร่ที่สำคัญต่างๆ เพื่อแสดงความสัมพันธ์ของพื้นที่ทางภูมิศาสตร์กับแหล่งแร่ที่มีความสำคัญ โดยนัยของสินแร่ มีความหมายในเชิงของทรัพยากรสิน อันมีค่าของแผ่นดิน เป็นทรัพยากรสมบัติอันล้ำค่าของประเทศ ดังที่ปฤษฎางค์ บอกว่า

การแบ่งสินแร่ ข้าพเจ้าถือเป็นการแบ่งตามหลักพาณิชยกรรม เพราะสินแร่ย่อมแบ่งเป็นหลายลักษณะคือแบ่งตามหลักวิทยาการว่าด้วยแร่โดยเฉพาะ แต่สรุปความแล้วแร่ที่ขุดขึ้นมานั้นเพื่อนำมาจำหน่ายขายให้แก่ตลาดแร่¹⁵

ในช่วงการเปลี่ยนแปลงการบริหารของกระทรวง ทบวง กรม ที่มีการจัดตั้งกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ เมื่อปีพ.ศ.2506 กรมโลหกิจและภูมิวิทยาซึ่งก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2434 ได้เปลี่ยนชื่อเป็นกรมทรัพยากรธรณี (Mineral Resources) กรมนี้จึงเป็นองค์กรสำคัญที่มีหน้าที่สร้างความรู้ทางธรณีวิทยาเกี่ยวกับดิน แร่ และหิน ซึ่งเป็นความรู้เกี่ยวกับการจำแนกแยกแยะ ประเภทเกี่ยวกับทรัพยากรธรณี ผ่านการทำแผนที่แสดงขอบเขตของเหมืองแร่ ที่เป็นเสมือนการใช้อำนาจตรวจตราสอดส่องดูแล ในพื้นที่ดังกล่าวไปพร้อมกันด้วย ในแง่ของการควบคุมการดำเนินกิจการผลิต โดยมองลงไปยังตัวพื้นที่ ที่เป็นแหล่งแร่ กับผู้ประกอบการที่กระทำต่อพื้นที่ มากกว่าตัวคนที่อยู่ในพื้นที่ที่เป็นผู้ถูกกระทำและได้รับผลจากการพัฒนาต่างๆ ซึ่งทำให้ปัญหาความขัดแย้งระหว่างผู้ประกอบการและชาวบ้านในพื้นที่ ในประเด็นเรื่องของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ มีความรุนแรงมากขึ้น และไม่สามารถหาแนวทางแก้ปัญหาพร้อมกันได้อย่างเป็นเอกภาพ เนื่องจากความรู้ทางธรณีวิทยาและความรู้ทางวิศวกรรมของผู้ประกอบการหรือบริษัทข้ามชาติที่พยายามจัดการกับความจริงในพื้นที่ และคนในพื้นที่ ได้กีดกัน กดทับ ความรู้อื่นๆของชาวบ้านในพื้นที่ให้ด้อยลงไปด้วย

ดังนั้น การใช้ประโยชน์จากแร่ในประเทศไทยปัจจุบัน จึงไม่ใช่แค่เรื่องของผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเกี่ยวกับการนำแร่ขึ้นมาใช้ แต่มันยังเชื่อมโยงเกี่ยวกับความรู้ เป็นแหล่ง

¹⁴ คำว่าสินแร่ ในความหมายของกรมทรัพยากรธรณี ในปัจจุบันคือ หินหรือแร่ประกอบหินที่มีแร่เศรษฐกิจปนอยู่ในปริมาณที่มากพอจะทำเหมืองได้ โดยคําค่าการลงทุน สามารถจัดแบ่งตามลักษณะการใช้ประโยชน์ เป็นแร่โลหะ แร่อโลหะ แร่เชื้อเพลิง แร่รัตนชาติ กววด หิน ดิน ททราย

¹⁵ ปฤษฎางค์ (นามแฝง) สินแร่, (กรุงเทพฯ: พระนคร, 2523), น. 2

เรียนรู้เพื่อการศึกษา ดังเช่นที่กรมทรัพยากรธรณีกำลังดำเนินการในการสร้างความเข้าใจกับคนกลุ่มต่างๆและในพื้นที่เกี่ยวกับเรื่องเหมืองแร่โพแทชของประเทศไทย เช่นเดียวกับบริษัทเอเชียแปซิฟิก โปแตช คอร์ปอเรชั่น ที่ได้สร้างการเรียนรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้แก่คนกลุ่มต่างๆ ทั้งชาวบ้าน นักศึกษา ข้าราชการในพื้นที่ผ่านโมเดลพื้นที่ของการทำเหมืองและการขุดเจาะ ตัวอย่างแร่โพแทช การพาไปศึกษาดูงานเหมืองที่บ่าเหน็จณรงค์ จังหวัดชัยภูมิ เหมืองแม่เมาะจังหวัดลำปาง รวมทั้งในต่างประเทศอย่างออสเตรเลียและแคนาดา รวมถึงการประกาศว่า จะให้เหมืองแร่โพแทชอุดรธานี เป็นแหล่งเรียนรู้เทคโนโลยีการทำเหมืองขั้นสูงในเอเชีย เช่นเดียวกับเหมืองสเกดเซว่น ที่แคนาดา ที่เป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยเกี่ยวกับเหมืองแร่และธรณีวิทยาที่ใหญ่ในระดับโลก โดยจะร่วมมือกับวิทยาลัยเทคนิคอุดรธานี ผลิตหลักสูตรเกี่ยวกับวิศวกรรมเหมืองแร่ เพื่อรองรับความต้องการคนงานในเหมืองแร่ เพื่อให้ลูกหลานของคนในพื้นที่มีงานทำ เป็นต้น

2.วาทกรรมว่าด้วยกฎหมายแร่

กฎหมายแร่ มีความสำคัญต่อกระบวนการจัดการความรู้เกี่ยวกับเรื่องทรัพยากรธรรมชาติ ที่ถูกทำให้มีความหมาย ทั้งในรูปของการจัดการ ควบคุม การอนุญาต การใช้ประโยชน์ต่อทรัพยากรธรรมชาติต่างๆจากภาครัฐ โดยเฉพาะประเด็นของทรัพยากรแร่ธาตุ ที่ให้อำนาจในการปฏิบัติแก่สถาบันที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการนำกฎหมายดังกล่าวไปใช้ ไม่ว่าจะเป็นกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ในการพิจารณารายงานการศึกษาผลกระทบทางสิ่งแวดล้อม กระทรวงอุตสาหกรรม ที่เกี่ยวกับการออกประทานบัตร และอาชญาบัตรพิเศษ สำหรับการสำรวจและการอนุญาตให้ทำเหมืองแร่ได้ รวมถึงตัวผู้ประกอบการเกี่ยวกับกิจการของเหมืองที่จะต้องปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด ในขณะที่ชาวบ้านในพื้นที่ มีสภาพกลายเป็นผู้มีส่วนได้เสีย จากโครงการหรือกิจการเหมืองแรดังกล่าวเท่านั้น ซึ่งความหมายของเกลือและเกลือหินเปลี่ยนไปตามค่านิยมความหมายของกฎหมายแร่ ซึ่งมีผลในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติได้พื้นดินอีสานอย่างมหาศาล ทั้งในการดำเนินการนำเกลือจากใต้พื้นดินขึ้นมาใช้ประโยชน์ทั้งรูปของน้ำเกลือใต้ดินหรือละลายเกลือหินใต้ดินขึ้นมาต้มและตาก ทำให้เกิดปัญหาผลกระทบทางสิ่งแวดล้อม ดินเค็มและน้ำเค็ม อย่างกว้างขวาง ปัญหาเรื่องของเกลือและเกลือหินจึงเกี่ยวพันกับเรื่องของกฎหมาย ที่กำหนดหรือนิยามความหมายที่ไม่มั่นคงของมัน และมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาตามการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ

เริ่มต้นจาก ความสำคัญและนิยามความหมายของแร่ ในช่วงก่อนที่จะมีกฎหมายแร่ฉบับแรกในรัตนโกสินศก 120 ซึ่งยังไม่มีเรียกเก็บภาษีในการใช้ประโยชน์จากเกลือ มีเพียงการเก็บ

อากรค่านาเกลือรวมกับอากรค่านาสำหรับปลูกข้าว ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการควบคุมเกี่ยวกับเกลือในอดีตส่วนใหญ่จะเน้นไปที่เกลือทะเลเพราะเป็นวัตถุดิบที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจและผลิตเพื่อการค้า จนถึงกับมีการออกพระราชบัญญัติเกลือ พุทธศักราช 2481¹⁶ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 เพื่อนิยามความหมายของเกลือและควบคุมเกี่ยวกับการค้าเกลือในราชอาณาจักรไทย ส่วนการทำเกลือสินเธาว์ในภาคอีสานก็มีการทำอยู่บ้างแต่เป็นการทำเพื่อใช้ในครัวเรือนไม่ใช่เพื่อการค้าจึงไม่มีการเก็บภาษี

สำหรับนิยามของแร่ ในการตราพระราชบัญญัติการทำเหมืองแร่ ร.ศ. 120 คำว่าแร่ก็ยังไม่มีการนิยามอย่างชัดเจนในทางกฎหมาย แต่สิ่งที่มีระบุไว้คือ ใครเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าว ดังที่ในกฎหมายแร่ ร.ศ.120 ได้ระบุว่า “ที่ดินและแร่โลหะธาตุทั้งหลายในพระราชอาณาจักร ย่อมเป็นของหลวงโดยพระบรมเดชานุภาพ....”

จนเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขพระราชบัญญัติแร่ พ.ศ. 2461 ในปี พ.ศ. 2498 ได้มีการกำหนดนิยามความหมายของแร่อย่างชัดเจน โดยมีการนิยามคำว่าแร่ ในมาตรา 3 ทวิ 5 แห่งพระราชบัญญัติการทำเหมืองแร่ ว่า

แร่ หมายความว่า อนินทรีย์วัตถุที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติอยู่ในดินหรือในหิน มีส่วนประกอบทางเคมีกับลักษณะทางฟิสิกส์ที่แน่นอนหรือเปลี่ยนแปลงได้เล็กน้อย ซึ่งแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ โลหะซึ่งอาจถลุงแยกได้เป็นโลหะและอโลหะ และหมายความรวมถึงแร่เชื้อเพลิงธรรมชาติ ซึ่งได้แก่ถ่านหินชนิดต่างๆ น้ำมันดินและก๊าซซึ่งเป็นเชื้อเพลิงในการอุตสาหกรรมและการครองชีพ

ต่อมาได้มีการนิยามแร่ให้แคบลง โดยเพิ่มคำว่า “ทั้งนี้ไม่รวมถึงน้ำพุร้อน น้ำแร่ เกลือสินเธาว์และหิน” ซึ่งสิ่งเหล่านี้ แม้จะเป็นแร่แต่ก็ไม่ให้อยู่ในความหมายของแร่ ที่จะอยู่ในการควบคุมของรัฐ โดยปัญหาที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับคำนิยามแร่ตามมาตรา 4 ของกฎหมายแร่ ก็คือการแปลความหมายของคำว่าเกลือหิน และเกลือสินเธาว์ เนื่องจากการไม่ควบคุมเกลือสินเธาว์ในอดีตนั้น มีเหตุผลสำคัญ ก็คือแต่เดิมมาในบ้านเมืองไทยนั้น เราทำเกลือจากน้ำทะเลโดยวิธีการตากบนพื้นที่ดินชายฝั่งทะเล การเก็บภาษีค่านาเกลือ ก็เก็บเป็นค่าที่ดินรวมอยู่ในอากรค่านาที่ปลูกข้าวสืบทอด

¹⁶ “มาตราที่ 3 ให้พระราชบัญญัตินี้คำว่า “เกลือ” หมายความว่า เกลือทุกชนิดที่ใช้อยู่บริโภค ไม่ว่าจะ เป็นจากน้ำทะเลหรือจากวัตถุอื่นๆ สินค้าที่ใช้เกลือ หมายความว่า สิ่งประกอบด้วยเกลือมีน้ำหนักมากกว่าอัตราที่รัฐมนตรีกำหนดไว้ในกฎกระทรวง สำหรับการนำเกลือ หมายความว่า การแยกเกลือออกจากพื้นดินหรือวัตถุอื่นเพื่อทำเป็นเกลือสำหรับบริโภคและรวมถึงการเอาออกหรือแยกออก ซึ่งวัตถุหรือเมล็ดที่เป็นเกลือตามธรรมชาติ..”

จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเก็บค่านาเกลือ รัตนโกสินศก 123 จึงมีการเก็บภาษีเกลือสมุทร กับชาวบ้านผู้ประกอบการ

ส่วนการทำเกลือสินเธาว์จากสาเกลือบนผิวดินบริเวณดินเค็มมีอยู่บ้างในภาคอีสาน แต่เป็นการทำเพื่อเอาไว้ใช้ในครัวเรือนไม่ใช่เพื่อการค้า การทำเหมืองแร่ในบ้านเราจึงจำกัดอยู่เฉพาะ แร่โลหะและอัญมณีซึ่งมีค่าทางเศรษฐกิจเท่านั้น จนเมื่อได้มีการร่างบทนิยามคำว่า แร่ ในมาตรา 4 แห่งพระราชบัญญัติแร่ พ.ศ.2510 ซึ่งนิยามศัพท์แร่ ให้หมายความรวมถึงเกลือหิน แต่กับระบุว่า ยกเว้นมิให้รวมถึงเกลือสินเธาว์ ดังนั้นคณะกรรมการวิสามัญของสภาร่างรัฐธรรมนูญ (ทำหน้าที่สภานิติบัญญัติ) มีมติให้ตัดคำว่าเกลือหินออกไป สรุปได้ว่าคณะกรรมการเห็นว่าเกลือหินและเกลือสินเธาว์นั้นเหมือนกัน และเห็นควรให้ตัดคำว่าเกลือหินออกจึงปรากฏในบทนิยามคำศัพท์ ว่า แร่ ไม่หมายความรวมถึงเกลือสินเธาว์ และด้วยเหตุนี้จึงยอมเข้าใจว่าเกลือหรือเกลือหิน ตลอดจนน้ำเกลือได้ดินตามธรรมชาติก็ไม่อยู่ภายใต้การควบคุมของกฎหมาย

ความคลุมเครือทางกฎหมายของเกลือ คือ การจัดประเภทของแร่ที่รัฐจะต้องควบคุมได้หรือไม่ นั้น เนื่องจากความสับสนของการอ้างอิงระหว่างกันของสิ่งที่เรียกว่า เกลือ เกลือสินเธาว์ เกลือทะเล เกลือหิน การตัดคำว่าเกลือหินออกจากรายการของแร่ในทางกฎหมาย เช่นเดียวกับเกลือที่ไม่ถูกควบคุมตามกฎหมาย ทำให้การทำธุรกิจเกลือสินเธาว์ ที่ใช้วิธีการเอาน้ำเกลือได้ดินหรือละลายชั้นเกลือหินขึ้นมาต้มหรือตาก เป็นสิ่งที่กระทำได้ถูกต้องตามกฎหมาย ทำให้ปัญหาผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมจากการผลิตดังกล่าวมีความรุนแรงมากขึ้น และมีการขยายพื้นที่การผลิตมากขึ้นเพราะไม่มีการควบคุมอย่างเข้มงวดเพียงแต่ใช้กฎหมายอื่นมาใช้อย่างคับขันกฎหมายโรงงาน หรือพระราชบัญญัติสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ เข้ามาจัดการ ดังจะเห็นได้จากความขัดแย้งระหว่างชาวนาและนายทุนอุตสาหกรรมเกลือในพื้นที่ต่างๆของภาคอีสาน จนกระทั่งช่วงปี พ.ศ. 2534 ที่มีการแก้ไขพระราชบัญญัติแร่ (ฉบับที่ 4) พ.ศ.2534 ซึ่งได้มีการเพิ่มนิยามคำว่า การทำเหมืองและขุดเจาะน้ำเกลือได้ดินเข้าไป เพื่อควบคุมการผลิตเกลือจากน้ำเกลือได้ดินของภาคอีสาน ที่ทำให้เกิดผลกระทบอย่างรุนแรงเป็นวงกว้างจากการเกิดโพรงและหลุมยุบจากการสูบน้ำเกลือได้ดิน และการทำเหมืองละลายชั้นเกลือหินเพื่อเอาเกลือขึ้นมาต้มและตาก

ในปัจจุบันมีการสำรวจพบชั้นเกลือหินใต้พื้นดินอีสาน ที่มีความบริสุทธิ์และความเค็มมากกว่าเกลือทะเล ซึ่งมีผลหินมากกว่า เกลือสินเธาว์เนื่องจากสิ่งเจือปนในน้ำทะเล และมีความเค็มน้อยกว่าเกลือสินเธาว์ที่ผลิตได้ในภาคอีสาน ดังปรากฏหลักฐานในช่วงปี พ.ศ.2493 ที่รัฐบาลต้องหาทางปรับปรุงคุณภาพการผลิตเกลือของไทย โดยใช้ผู้เชี่ยวชาญจากกรมวิทยาศาสตร์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เข้ามาปรับปรุงคุณภาพการผลิต และแก้ไขปัญหาระเบิดคุณภาพของเกลือและ

ราคาเกลือที่ต่ำไม่สามารถแข่งขันกับต่างประเทศอื่นๆในตลาดเสรีได้ รวมถึงความต้องการใช้ภายในประเทศทางด้านอุตสาหกรรมที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้ไทยต้องสั่งซื้อเกลือเข้ามาจากต่างประเทศที่มีความเค็มสูงกว่า¹⁷ ทำให้มีการเคลื่อนย้ายฐานการผลิตของนายทุนเกลือสมุทรเข้ามาสู่ที่ราบสูงภาคอีสานเป็นจำนวนมากทั้งในแถบจังหวัดมหาสารคาม สกลนครและอุดรธานี ซึ่งเป็นแหล่งผลิตเกลือที่สำคัญของภาคอีสาน จนกระทั่งการค้นพบแหล่งแร่โพแทชที่ดีที่สุดในโลกที่จังหวัดอุดรธานี

กรมทรัพยากรธรณีจึงได้แก้ไขพระราชบัญญัติแร่ พ.ศ.2510 ในฐานะที่กรมทรัพยากรธรณีเป็นผู้เชี่ยวชาญและได้รับการยอมรับ ในการเป็นสถาบันที่น่าเชื่อถือเกี่ยวกับนิยามความหมายของแร่ในทางกฎหมาย เพื่อการจัดการการใช้ประโยชน์จากแร่ ให้ทันสมัย และสอดคล้องกับการทำเหมืองแร่ด้วยวิธีการใหม่ๆ เช่นเหมืองอุโมงค์¹⁸ ซึ่งเป็นการทำเหมืองแร่แบบปิดที่ประเทศพัฒนาแล้วหรือประเทศอุตสาหกรรมเหมืองแร่ขนาดใหญ่ใช้กัน โดยการผลักดันการแก้ไขกฎหมายแร่ พ.ศ.2510 ในเรื่องของ"แดนกรรมสิทธิ์"จากผิวดินลงไปใต้ดินของคนทีอาศัยอยู่บนดินเพียง50 เมตรส่วนที่ลึกลงไปกว่านั้นถือเป็นของรัฐที่สามารถให้สัมปทานกับเอกชน และคำว่า "เหมืองอุโมงค์ใต้ดิน" ที่เป็นรูปแบบวิธีการผลิตแร่โพแทชแบบใหม่ที่ไม่ต้องซื้อที่ดินผิวดินในการทำเหมืองทั้งหมด ซึ่งกฎหมายฉบับนี้ได้นำเสนอต่อคณะรัฐมนตรีและรัฐสภาตั้งแต่ปีพ.ศ.2541 พร้อมกับที่บริษัทเอเชียแปซิฟิกโปแตชเริ่มประชาสัมพันธ์ในพื้นที่ต่อผู้นำระดับจังหวัด ชุมชนและชาวบ้าน เกี่ยวกับโครงการเหมืองแร่โพแทชเมื่อปลายปีพ.ศ.2541 "ในเรื่องของการทำเหมืองแร่" "การขุดอุโมงค์ใต้ดิน" และเรื่องผลประโยชน์ โดยการใช้โมเดล และการฉายวิดีโอถึงวิธีการขุดเจาะต่างๆ พร้อมทั้งให้ความหมายเกี่ยวกับแร่โพแทช ต่อชาวบ้านว่าเป็นปุ๋ยเคมีราคาถูก ที่คนในชุมชนจะได้ใช้ รวมถึงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอื่นๆที่ชุมชนจะได้รับ จนกระทั่งพระราชบัญญัติแร่ฉบับนี้ผ่านความเห็นชอบของสภาผู้แทนราษฎรและวุฒิสภา ได้ประกาศใช้ในราชกิจจานุเบกษา และมีผลบังคับในทางกฎหมายต่อพื้นที่และชาวบ้านในพื้นที่ ที่ทำให้ประชาชนในพื้นที่ไม่สามารถคัดค้านกฎหมายดังกล่าวซึ่งถูกสถาปนาและรับรองจากสถาบันทางอำนาจของสังคมได้ การต่อสู้ของคนในพื้นที่ปัจจุบันจึงไม่ใช่

¹⁷ ประพจน์ ฒ นคร "เรื่องของเกลือที่ไม่เค็ม" ในเอกสารงานพระราชทานเพลิงศพ นาย บุญเรือง ฒ นคร 2514 และรวมในหนังสือ ผลงานค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ไทยและเรื่องเกลือ(ไม่)เค็ม (กรุงเทพฯ :มปป,2514) , น. 5. ซึ่งประพจน์ ฒ นคร เคยเขียนบทความขึ้นนี้ลงในหนังสืออนุสรณ์นักศึกษาวิชาการพัฒนาเศรษฐกิจรุ่นที่3 เมื่อปี พ.ศ. 2507

¹⁸ ในพระราชบัญญัติแร่(ฉบับที่5)พ.ศ.2545 นิยามว่า "ทำเหมืองใต้ดิน หมายความว่า การทำเหมืองด้วยวิธีการขุดเจาะเป็นปล่องหรืออุโมงค์ลึกลงไปใต้ผิวดินเพื่อให้ได้มาซึ่งแร่ใต้ผิวดิน" โดยเพิ่มจากบทนิยามของการทำเหมืองและการขุดเจาะนำเกลือใต้ดิน (ตามพระราชบัญญัติแร่ฉบับที่4/2534)

ประเด็นเรื่องของกฎหมายที่เคยต่อสู้มาในข้างต้นแต่กลายเป็นประเด็นของวัฒนธรรม วิธีชีวิต ระบบคุณค่าที่คนในชุมชนใช้เป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับกลุ่มทุนข้ามชาติ

3.วาทกรรมการพัฒนาที่ยั่งยืน

ในบริบทของประเทศไทย การพัฒนาที่ยั่งยืน ได้ถูกนำเข้ามาโดยนักวิชาการ¹⁹ นักคิด นักปรัชญาและนักพัฒนา ในช่วงเวลาที่ประเด็นปัญหาสิ่งแวดล้อมกลายเป็นประเด็นปัญหาที่สำคัญ และแนวทางการพัฒนาได้กลายเป็นเป้าหมายและยุทธศาสตร์ที่สำคัญของโลกในปัจจุบัน ในช่วงแรกเริ่ม อาจกล่าวได้ว่า ผู้มีบทบาทสำคัญในการผลักดันคำนี้ให้เป็นที่รู้จักยอมรับอย่างแพร่หลาย ก็คือ ประเวศ วะสี²⁰ ส.ศิวัชร²¹และพระธรรมปิฎก โดยเฉพาะ พระธรรมปิฎกได้แสดงปาถกถา ในหัวข้อ วัฒนธรรมกับการพัฒนา ที่ได้กล่าวถึงการแสวงหาทางเลือกแนวทางการพัฒนาแบบใหม่ที่เน้นเรื่องของระบบคุณค่า ความงามและจริยธรรมในทางพระพุทธศาสนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนา ที่จะทำให้การพัฒนาสอดคล้องสมดุล ระหว่างตัวเองกับผู้อื่น ธรรมชาติระบบนิเวศน์ และเทคโนโลยี เพื่อความอยู่ดีกินดีของมนุษย์²² หรือในช่วงเวลาเดียวกัน เมื่อปี พ.ศ.2536 ที่มีการประชุมว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (Earth Summit) ที่กรุงริโอเดอเจเนโร ประเทศบราซิล พระธรรมปิฎก ได้รับคำอาราธนาเชิญ ของ ประเวศ วะสี ซึ่งได้ตั้งหัวข้อและกำหนดการสัมมนาเรื่อง “พระพุทธศาสนากับการพัฒนาที่ยั่งยืน” โดยในตอนต้นของหนังสือเล่มนี้ ประเวศ วะสี ได้กล่าวแสดงความคิดเห็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับ ปาถกถาที่ว่า

¹⁹ โดยเฉพาะนักวิชาการด้านสิ่งแวดล้อมโดย ที่มีการจัดสัมมนาวิชาการของคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ในหัวข้อการพัฒนาอย่างยั่งยืน(Sustainable Development) ทางเลือกใหม่ในการแก้ปัญหาในปี2534ซึ่งน่าจะเป็นการประชุมเรื่องแรกเกี่ยวกับแนวคิดนี้ ที่ได้พยายามระดมแนวคิดจากนักวิชาการนักพัฒนาในการแสวงหาทางเลือกในการพัฒนา แต่ก็ยังไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายนัก ดูได้จากเอกสารการประชุม วันที่14-15 กุมภาพันธ์ 2534

²⁰ นับว่าท่านมีบทบาทสำคัญอย่างมากในการนำเสนอยุทธศาสตร์ในการพัฒนาของชาติให้สอดคล้องกับภูมิปัญญาท้องถิ่นภูมิปัญญาของชาติเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับชาติ(ดูตัวอย่างการสรุปงานบางชิ้นของนพ. ประเวศ วะสีในงานของอ.ปรีดา, 2548)

²¹ ผู้มีบทบาทสำคัญอีกท่านหนึ่งในการสำรวจองค์ความรู้ของสังคมไทยที่จะต้านทาน ปรับตัวให้สอดคล้องกับแนวคิดตะวันตกหรือกระแสโลกในปัจจุบันโดยแสวงหาภูมิปัญญาไทย ท่านได้จัดตั้งวารสารปาจารยสารและสถาบันสันติประชาธรรม(ดูรายละเอียดของการเสวนาของสถาบันปริติ พนมยงค์ เรื่ององค์ความรู้กับสังคมไทย,2529)

²² พระธรรมปิฎก, ปาฐกถาพิเศษ 100 ปี พระยาอนุมานวาทชน วัฒนธรรมกับการพัฒนา, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม,2532), น. 1-50.

เรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นหัวข้อที่ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในโลก ตะวันตก แต่ยังคงเหมือนยังไม่เข้าใจชัดเจนว่าเราจะทำอย่างไรกันแน่ โดยที่ท่าน เจ้าคุณพระธรรมปิฎก เป็นนักปราชญ์ทางเอกพุทธศาสนา ที่รู้เท่าทันภูมิปัญญา ตะวันตก มีความละเอียดประณีตทางปัญญา จึงเป็นคุณูปการแก่โลกที่ท่านได้ ค้นคว้าเรียบเรียงเรื่องนี้ขึ้นมา อาจเรียกได้ว่าเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนในแนวพุทธ ก็ได้²³

ต่อมาในปี พ.ศ.2538 พระธรรมปิฎกได้ตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ การพัฒนาที่ยั่งยืน เพื่อแสดงให้เห็นความตระหนักในทิศทางของการพัฒนาประเทศและโลกในอนาคต โดยชี้ให้เห็นความเป็นมา ของแนวคิดการพัฒนายั่งยืน อันเกิดจากวิกฤตด้านสิ่งแวดล้อม การเพิ่มของประชากร และขีดจำกัด ในการรองรับและปล่อยของเสียสู่สิ่งแวดล้อม ที่มีผลต่อเรื่องความยากจนและสภาพบรรยากาศของ โลกทั้งหมดทั้งสิ้นล้วนแต่เกิดจากน้ำมือของมนุษย์ทั้งสิ้น นอกจากนี้ นพ.ประเวศ วะสี ยังกล่าวถึง แนวทางการพัฒนาในรูปแบบนี้ ว่าเป็นเครื่องมือในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมไม่ใช่เครื่องมือใน วิเคราะห์สำหรับงานประเภทค้นคว้าวิจัยเนื่องจากถูกสร้างขึ้นมาเพื่อสนองเป้าหมายที่แตกต่างกัน²⁴ แต่คำกล่าวเหล่านี้ ได้กลายสภาพเป็นยุทธศาสตร์ในการพัฒนาประเทศขององค์กรภาครัฐและ เอกชน รวมถึงเป็นเครื่องมือในการต่อสู้เคลื่อนไหวที่นักวิชาการนักพัฒนาองค์กรภาคประชาชนได้ นำไปใช้อย่างแพร่หลายในปัจจุบัน

ในพื้นที่โครงการเหมืองแร่โปแตช อุตรธานี การพัฒนาอย่างยั่งยืนได้ถูกสมานผ่าน ยุทธศาสตร์หรือกระบวนการจัดระเบียบที่เรียกว่า “วาระแห่งชาติ” เพื่อสถาปนาวาทกรรมและ กำหนดสถาบันที่จะเข้ามาทำหน้าที่หรือรองรับปฏิบัติการทางอำนาจ ดังตัวอย่างคำกล่าวของ นาย ประพัฒน์ ปัญญาชาติรักษ์ อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ว่า

นับจากนี้ไป การสร้างเศรษฐกิจของประเทศ จะต้องควบคู่กับการอนุรักษ์ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อย่างสมดุลโดยอำนาจหน้าที่ของกระทรวง ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมตามที่กฎหมายกำหนด คือมีหน้าที่เกี่ยวกับ

²³ พระธรรมปิฎก, การพัฒนาที่ยั่งยืน, (กรุงเทพฯ: พุทธธรรม : 2536), น. 6

²⁴ บริตตา เกลิมเผ่า กอนันตกุล “บททวนภูมิปัญญา ท้าทายความรู้” ในภูมิปัญญาไทย-ภูมิปัญญา เทศ, (กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2548), น. 14-15.

สงวน รักษา การอนุรักษ์และฟื้นฟูธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมรวมทั้งการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน²⁵

สิ่งนี้สอดคล้องกับแนวทางของบริษัทข้ามชาติ ที่กล่าวถึงการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยเน้นที่การนำทรัพยากรธรรมชาติใต้พื้นดินมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ประเทศชาติและคนในพื้นที่ ภายใต้แนวคิดเรื่อง “อุตสาหกรรมยั่งยืน” ดังนั้นสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติจึงมีฐานะไม่แตกต่างจากวัตถุหรือทุนในระบบทุนนิยม ที่สามารถนำมาบริหารจัดการเพื่อสร้างมูลค่า ดังคำกล่าวของบริษัทที่เชื่อมั่นในมาตรฐานทางสิ่งแวดล้อมที่นำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนว่า

โครงการเหมืองแร่โพแทชอุดรธานี ของบริษัทเอเซีย แปซิฟิก โปแตช คอร์ปอเรชั่น จำกัด จัดเป็น โครงการอุตสาหกรรมที่ยั่งยืน ด้วยมาตรฐานการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เป็นที่ยอมรับทั้งในและต่างประเทศ²⁶

หรือแม้กระทั่งทัศนะของนายฉลอง ภูวิลัย นายกองค์การบริหารส่วนตำบลโนนสูง ที่พูดถึงแร่โพแทช ในแง่ของทรัพยากรธรรมชาติที่มีค่าและต้องนำขึ้นมาใช้ประโยชน์ ว่า “ทรัพยากรมีค่ามหาศาล ถ้าปล่อยไว้เฉยๆก็ไม่มีค่าอะไร เชื่อว่ารัฐบาลจะต้อง ดูแลให้บริษัททำตามข้อกำหนด”²⁷

รวมทั้งนายชำนาญ ภูวิลัย กำนันตำบลโนนสูง ประธานกลุ่มสนับสนุนโครงการที่มีความเชื่อมั่นในเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าของบริษัท ในการป้องกันผลกระทบทางสิ่งแวดล้อม เพื่อสร้างความยั่งยืนให้กับชุมชน บอกว่า “พวกเราเชื่อมั่นในเทคโนโลยีระดับสูงของบริษัทนักลงทุน ว่าจะสามารถป้องกันผลกระทบด้านต่างๆได้”²⁸

ความเข้าใจต่อวาทกรรมการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้กลับไม่ได้เน้นความยั่งยืนของการพัฒนา แต่ได้ลดทอนความเป็นสิ่งแวดล้อม ให้กลายเป็นทรัพย์สินสมบัติ ทรัพย์สินที่อยู่ใต้พื้นดิน ที่จะมีคุณค่าได้ก็ต่อเมื่อนำขึ้นมาใช้ให้เกิดประโยชน์ และถูกต่อเติมและสร้างความหมายใหม่ขึ้นมาตลอดเวลา เช่นเดียวกับความยั่งยืนที่กลุ่มสนับสนุนมีความเชื่อมั่นในเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าของบริษัทข้ามชาติ

²⁵ ประพัฒน์ ปัญญาชาติรักษ์ “ยุทธศาสตร์การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ : มิติการจัดการที่ยั่งยืน” เอกสารสัมมนาโครงการเหมืองแร่โพแทชอุดรธานี ปัญหาและแนวทางแก้ไข (29 มีนาคม 2546): หน้า 1.

²⁶ อ้างจากข้อความประชาสัมพันธ์ของบริษัทเอเซีย แปซิฟิกโปแตช ลงในหนังสือพิมพ์บ้านเชียงโพสต์ (31 มีนาคม 2547):15

²⁷ สัมภาษณ์นายฉลอง วันที่ 20 มีนาคม 2547

²⁸ สัมภาษณ์นายชำนาญ วันที่ 13 กันยายน 2546

ดังเช่นเอกสารประชาสัมพันธ์ของบริษัทที่จะช่วยสะท้อนความคิดดังกล่าวได้ชัดเจนขึ้นคือ “โพแทช ทรัพยากรในดินของคนไทย เพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น (เด็กผู้ชายพูด): ที่ปู่เคยบอกว่าบ้านเรามีทรัพยากรในดินอยู่มากมายที่แท้ก็คือแร่โปแตชนั่นเอง (เด็กผู้หญิงพูด): ใช่แม่บอกว่าอีกหน่อยพอมิเหมืองที่นี่ก็จะขายของดีเป็นเทน้ำเทท่าเลย”²⁹

ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในวิถีคิดของรัฐบาลและกลุ่มทุนข้ามชาติ ได้กลายเป็นทุนตัวหนึ่งในภาคอุตสาหกรรม จนทำให้แนวความคิดที่ว่าด้วยการพัฒนาที่ยั่งยืนไม่แตกต่างจากแนวคิดการพัฒนาอื่นๆ ด้วยเหตุนี้ กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน จึงเป็นวาทกรรมหนึ่งซึ่งไม่แตกต่างจากวาทกรรมอื่นๆ ที่เน้นศักยภาพทางด้านทุนและเทคโนโลยี และวางเป้าหมายสูงสุดก็คือ การกระจายผลประโยชน์จากทรัพยากรที่อยู่ใต้พื้นดินในการลงทุนของบริษัทข้ามชาติให้กับรัฐบาลไทย และคนในท้องถิ่นเพื่อสร้างความมั่งคั่งยั่งยืนทางเศรษฐกิจไม่ใช่เรื่องของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมแต่อย่างใด เพราะว่า ในความเป็นจริงนั้นแร่โปแตชเป็นแร่ที่ใช้แล้วหมดไปไม่สามารถเกิดขึ้นใหม่ได้ ดังนั้นมันจึงไม่สามารถยั่งยืนหรือมั่นคงได้ นี่คือมายาคติภายใต้กระบวนการต่อเติมและสร้างความหมายให้กับการพัฒนาที่ยั่งยืน ที่ได้ลดทอนสถานะอันทรงพลังอำนาจของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์ไม่สามารถจะควบคุมได้ ให้กลายเป็นวัตถุที่สามารถบริหารจัดการภายใต้ระบบทุนนิยม โดยเครื่องมือ หรือวาทกรรมที่ว่าด้วย “เทคโนโลยี” “ความทันสมัย” “มาตรฐานสากล” ที่ดูเหมือนจะห่างไกลจากศักยภาพและความรู้ของคนไทย ที่จำเป็นต้องมอบ

²⁹ เอกสารประชาสัมพันธ์ของบริษัทเอเชีย แปซิฟิก โพแตช คอร์ปอเรชั่น (2546) โพแทชทรัพยากรในดินของคนไทยเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น (กรุงเทพฯ: เอเชีย แปซิฟิกโพแตช คอร์ปอเรชั่น จำกัด)

อำนาจในการจัดการความยั่งยืนให้อยู่ภายใต้การตัดสินใจของรัฐบาลและกลุ่มทุนข้ามชาติ โดยประชาชนหรือคนในพื้นที่ ก็เป็นเพียงร่างทรงและผู้รับอานิสงส์ของการพัฒนาดังกล่าวเท่านั้น

4 วาทกรรมว่าด้วยอุตสาหกรรมเหมืองแร่ในพื้นที่เกษตรกรรมและเรื่องปฏ

เอกสารของบริษัทเอเชีย แปซิฟิก โปแตช คอร์ปอเรชั่น ชื่อ คู่มือความรู้ที่ถูกต้องสำหรับความรู้เรื่อง เหมืองแร่โพแทช จังหวัดอุดรธานี ได้บรรยายเกี่ยวกับพื้นที่ของการทำเหมืองแร่ได้ พื้นที่ดินที่สามารถดำรงอยู่ร่วมกันกับพื้นที่เกษตรกรรม บ้านเรือนที่อยู่อาศัยและสถานที่สำคัญอื่นๆที่อยู่บนผิวดินได้ โดยไม่มีปัญหาผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อม ดูราวกับอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมสามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้ ดังที่บริษัทข้ามชาติกล่าวว่า

...ในประเทศแคนาดา มีเหมืองแร่โพแทชอยู่ใต้บริเวณที่ตั้งของเมืองและพื้นที่เกษตรกรรมขนาดใหญ่ ซึ่งพื้นที่การเกษตรเหล่านี้ยังคงสามารถให้ผลผลิตสำหรับการบริโภคในประเทศและส่งออกต่างประเทศได้ จะเห็นได้ว่าการทำเหมืองใต้ดินที่กล่าวมานี้ไม่ก่อให้เกิดผลกระทบสิ่งแวดล้อมหรือสร้างความเสียหายต่ออาคารสิ่งปลูกสร้าง รวมทั้งพื้นที่การเกษตรและผลผลิตพืชพันธุ์ที่อยู่ด้านบนเหมืองแต่อย่างใด³⁰

การก้าวเข้ามาของบริษัทข้ามชาติด้านเหมืองแร่ในดินแดนที่ราบสูงภาคอีสาน ภายใต้นโยบายการพัฒนาเขตเศรษฐกิจ เขตอุตสาหกรรม ประตูสู่อินโดจีน ความร่วมมือทางการค้า

³⁰ บริษัทเอเชีย แปซิฟิก โปแตช คอร์ปอเรชั่น จำกัด .คู่มือฉบับที่ถูกต้องสำหรับความรู้เรื่องเหมืองแร่โพแทช จังหวัดอุดรธานี (อุดรธานี: เอฟพีซี,2547), น. 15.

ระหว่างภูมิภาค ที่บรรดาสมาคมหอการค้าและภาครัฐต้องการจะให้เกิดขึ้น พร้อมกับแนวทางหรือนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐบาล อุดรธานีจึงเป็นพื้นที่ทางภูมิศาสตร์และยุทธศาสตร์สำหรับการลงทุนโดยเฉพาะอย่างยิ่งทรัพยากรธรรมชาติ ที่อยู่ใต้พื้นดินจำนวนมาก คือ โพลแทลและเกลือหินที่แหล่งสมบูรณ์ กิ่งอำเภอประจักษ์ศิลปาคมและอำเภอเมืองจังหวัดอุดรธานี และการเชื่อมโยงการขนส่งกับพื้นที่อื่นๆเช่นการขนส่งผลิตภัณฑ์จากโรงงานอุตสาหกรรม จากพื้นที่เหมืองแร่โพลแทลอุดรธานี ที่จะขนส่งโดยทางรถไฟไปยังท่าเรือมาบตาพุดหรือแหลมฉบังเพื่อส่งต่อไปยังตลาดต่างประเทศ³¹ ภายใต้การลงทุนของ ของบริษัทเอเชียแปซิฟิกโปแตช คอร์ปอเรชั่นจำกัด ที่เป็นการลงทุนโดยบริษัทเอกชนสัญชาติแคนาดา ในนามเอฟพีซี (ซึ่งในปัจจุบันปีพ.ศ.2549 ได้ทำการขายหุ้นจำนวน 4,000 ล้านบาท ให้กับบริษัทิตาเลียนไทย ดีเวลล็อปเมนต์ จำกัด ให้เข้ามาดำเนินโครงการต่อ) ซึ่งได้มีการจัดตั้งบริษัทเพื่อทำธุรกิจและดำเนินการพัฒนาโครงการขุดเจาะเหมืองแร่โพลแทล ที่จังหวัดอุดรธานี มาตั้งแต่ปี พ.ศ.2527 โดยเป็นโครงการสำคัญที่รัฐบาลไทยให้การสนับสนุน และกระทรวงการคลังเข้ามาถือหุ้นจำนวน 10 เปอร์เซ็นต์ ในโครงการเหมืองแร่โพลแทล จังหวัดอุดรธานี ซึ่งทำให้บริษัทต้องเข้ามาประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับโครงการในพื้นที่

สิ่งที่บริษัทเหมืองแร่ข้ามชาติได้นำเสนอกับชาวบ้านในพื้นที่ ในช่วงของการประชุมให้ข้อมูลก็คือ รายละเอียดข้อมูลในเรื่องรูปแบบของการทำเหมืองแร่โพลแทล³² ว่าจะใช้วิธีการขุดเจาะเป็นอุโมงค์ใต้ดินแบบช่องสลัปลเสาค้ำยัน (room and pillar) เป็นทางเข้า โดยทำอุโมงค์ขนาน 2 อุโมงค์ กว้าง 6 เมตร สูง 4.5 เมตร ลึกลงไปเพื่อสกัดเอาแร่เกลือหินและโพลแทลที่อยู่ใต้พื้นดินขึ้นมา ที่ความลึกประมาณ 315 เมตรซึ่งในบางประเทศลึกมากเป็น 1,000 ฟุต แต่ในประเทศไทยถือว่าอยู่ในระดับที่ไม่ลึกมาก ความยาวของอุโมงค์ 2,700 เมตร การสกัดเอาแร่โพลแทลจะเริ่มเมื่อทำอุโมงค์ถึงชั้นแร่ ซึ่งอุโมงค์แต่ละเส้นยาว 850 เมตร กว้าง 200 เมตร โดยมีการเว้นช่องทำเสาค้ำยัน โดยจะมีลักษณะเป็นห้องๆ มีเสาหินเกลือที่เหลือนำไว้เป็นตัวค้ำยันเพื่อป้องกันการทรุดตัวของแผ่นดิน ในการขุดเจาะแร่โพลแทลจะได้เกลือหิน ที่ประกอบด้วยแร่โพลแทลเชียม ชนิดต่างๆ ทั้งคัลนาไลท์ และซิลไวท์ รวมถึงแมกนีเซียม และโซเดียม ซึ่งจะต้องนำมาแยกแร่ที่โรงแต่งแร่เพื่อแยกแร่ต่างๆออกจากกัน ในการผลิตของบริษัทสิ่งที่บริษัทต้องการคือโพลแทลชนิดซิลไวท์ ที่มีความบริสุทธิ์มากกว่า และมี

³¹ บริษัทเอเชียแปซิฟิก โปแตช คอร์ปอเรชั่น จำกัด “รายงานการประเมินผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมโครงการเหมืองแร่โปแตช,” (กรุงเทพฯ: ทีมคอนซัลติงเอนจิเนียร, 2542), น. 2-17.

³² อ้างอิงและสรุปความจากเอกสารประชาสัมพันธ์ของบริษัทและรายงานการศึกษามลกระทบทางสิ่งแวดล้อม ของบริษัทเอเชีย แปซิฟิก โปแตช คอร์ปอเรชั่น จำกัด โดยการศึกษาของบริษัททีม คอนซัลติง จำกัด ปี 2542

มูลค่าสูงกว่าโพแทสเซียมคลอไรด์ เพราะสามารถนำไปทำปุ๋ยเคมีได้ สำหรับเกลือและแร่ชนิดอื่นนั้น ถือเป็นผลพลอยได้จากการผลิต การผลิตแร่

แร่โพแทช จึงเป็นวัตถุดิบสำคัญในการนำมาใช้ทำปุ๋ยเพื่อบำรุงพืชผลทางการเกษตร อีกทั้งผลพลอยได้จากการผลิตแร่โพแทช ก็คือเกลือโซเดียมในชั้นเกลือหินยังเป็นแร่พื้นฐานที่นำไปใช้ในอุตสาหกรรมด้านต่างๆ เกลือและโพแทช จึงกลายเป็นทรัพยากรที่บริษัทข้ามชาติต้องการจะเข้ามาจัดการการใช้ประโยชน์ในรูปแบบของการลงทุนโครงการขนาดใหญ่ ที่เปลี่ยนสถานะจากผู้ผลิตแร่ภายในประเทศ ไปสู่การเป็นผู้จัดหาแร่ หรือผู้จัดการอุตสาหกรรมเหมืองแร่ของโลก เพื่อทำการกระจายทรัพยากรอันมีค่าเหล่านี้ไปสู่พื้นที่ต่างๆทั่วโลก โดยการเคลื่อนย้ายฐานการผลิตและปัจจัยการผลิต ทั้งที่ดิน เงินทุน เครื่องจักร และแรงงานออกมาสู่ประเทศกำลังพัฒนา โดยเฉพาะประเทศไทย ซึ่งเป็นประเทศที่มีเกลือหินและโพแทชใต้พื้นดินอันมหาศาลในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสาน พร้อมๆกับการประกาศว่า ประเทศไทยจะเป็นศูนย์กลางของภาคเกษตรกรรมในภูมิภาคนี้และเป็นครัวของโลก รวมทั้งจะเป็นประเทศที่มีเทคโนโลยีการทำเหมืองแร่ขั้นทันสมัยที่สุดในภูมิภาคนี้และระดับโลก พร้อมกับเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาในเรื่องของการเกษตร และเป็นแหล่งผลิตปัจจัยทางการเกษตรที่สำคัญ โดยใช้ธาตุโพแทสเซียม ในรูปของปุ๋ยให้กับประเทศเกษตรกรรมอื่นๆในเอเชียและลาตินอเมริกา โดยเฉพาะประเทศไทย

สรุป: วาทกรรมของรัฐและบริษัทข้ามชาติ

วาทกรรมของรัฐและบริษัทข้ามชาติ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเกลือและโพแทชมีอยู่หลายชุด ซึ่งมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาตามทิศทางของการพัฒนา เมื่อเกลือและโพแทชได้กลายเป็นทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการใช้ประโยชน์ต่อการพัฒนา ที่สะท้อนให้เห็นความไม่ต่อเนื่องของวาทกรรมและรอยแยกของวาทกรรมว่าด้วยเรื่องเกลือและโพแทชของประเทศไทย ที่สะท้อนผ่านการให้ความหมายต่อเรื่องดังกล่าว และวิธีการจัดการกับสิ่งเหล่านั้น เมื่อนักธรณีวิทยาที่เป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านทรัพยากรธรณี ซึ่งเคยวางแผนการใช้ทรัพยากรของประเทศ ได้อ้างถึงข้อจำกัดทางด้านความรู้และเทคโนโลยีของแวดวงธรณีวิทยาไทย และเปิดพื้นที่ให้บริษัทข้ามชาติจากแคนาดาเข้ามาพูดถึงเรื่องเหมืองแร่โพแทชใต้ดินในประเทศไทย โดยการอ้างถึงการเป็นแหล่งของการเรียนรู้ และเป็นเหมืองแร่ขนาดใหญ่อันดับสามของโลก และใหญ่ที่สุดในภูมิภาคเอเชีย ทำให้ประเด็นเรื่องของเหมืองแร่โพแทช ใหญ่กว่าเรื่องของพื้นที่จังหวัดอุดรธานีที่เป็นแหล่งผลิตแร่โพแทช แต่กลายเป็นเรื่องใหญ่ระดับโลก เมื่อบริษัทพูดถึง “ความมั่นคงทางอาหาร” และ “การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรเลี้ยงคนทั้งโลก” ซึ่งแตกต่างจากการพูดถึงเรื่องแร่ของประเทศไทยที่ผ่านมาซึ่งเป็นเรื่องของสร้างควมมั่งคั่งให้กับประเทศไทยเท่านั้น แต่โครงการเหมืองแร่โพแทชได้กลายเป็น

มาเป็นเรื่องของความรู้ชุดใหม่ ที่ปะทะกับความรู้ชุดเดิมเกี่ยวกับเรื่องการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรแร่ ธาตุใต้ดิน โดยเฉพาะเรื่องของเกลือในแผ่นดินอีสาน

วาทกรรมของชาวบ้านในเรื่องเกลือและโพแทช

อาจจะกล่าวได้ว่า วาทกรรมของชาวบ้านในพื้นที่ต่อเรื่องของเกลือและโพแทช มีความแตกต่างจากวาทกรรมของรัฐที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวบ้าน ในแง่ของวัฒนธรรมชุมชน วิธีการผลิตและตำนานท้องถิ่นที่ใช้ในการต่อสู้เคลื่อนไหว เพื่อให้มองเห็นปฏิบัติการของวาทกรรมในการสร้างความหมายเกี่ยวกับเกลือและโพแทช ผ่านการจัดการพื้นที่และคนในพื้นที่ที่สัมพันธ์กับกรณีของเหมืองแร่โพแทชอุดรธานี

1. เกลือ: สายสัมพันธ์ของชุมชน

เกลือมีความสัมพันธ์กับคนในชุมชน โดยการสร้างความหมายต่อคนและพื้นที่ ผ่านพิธีกรรมต่างๆที่เกี่ยวข้องกับเกลือ ในรูปแบบของการใช้ประโยชน์และเป็นส่วนประกอบหนึ่งของพิธีกรรมซึ่งเป็นศูนย์รวมความเชื่อถือศรัทธาของชุมชน โดยเฉพาะประเพณีอีสานในรอบปีที่เรียกว่า “ฮีสสิบสองคองสิบสี่”

เกลือได้เข้ามาเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งในการประกอบพิธีกรรมในรอบปี โดยเฉพาะประเพณี วัฒนธรรม ที่เกี่ยวข้องกับการบูชาบรรพชนที่ล่วงลับลับ ในช่วงเดือนเก้า เดือนสิบ คือบุญข้าวสากและบุญข้าวประดับดิน ซึ่งจะต้องมีการเตรียมห่อข้าวในพิธีกรรม โดยในเดือนเก้า บุญข้าวประดับดิน จะมีห่อข้าวใหญ่ 1 ห่อ ใส่พริก เกลือ ผลไม้ ข้าวและอาหาร ใส่ในใบตอง และให้พระสวด ก่อนที่จะกรวดน้ำและนำไปวางไว้ตามต้นไม้ บริเวณวัด โดยเปิดห่อข้าวออกแล้วฝังดินกลับไว้ โดยเรียกให้แม่ธรณีมารับเอาไป พร้อมทั้งญาติพี่น้อง ผู้ล่วงลับมารับเอาห่อข้าวนี้ไป

เกลือจึงเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตประจำวันของชาวบ้านผ่านพิธีกรรมต่างๆในรอบปี ซึ่งเกลือเป็นส่วนสำคัญในพิธีกรรมประกอบอาหารและการสร้างครอบครัว ในแง่ของวัดภูมิมีความสำคัญจำเป็นที่จะขาดๆไม่ได้ และปรากฏผ่านภาษาที่พูดกันชุมชนหรือ ฌญา คำกลอน ที่ใช้บอกเล่าความสำคัญเกี่ยวกับเกลือที่มีต่อชุมชน เช่น คำกล่าวที่บอกว่า “พริกบ้านเหนือเกลือบ้านใต้ หัวกั๊นไช(ตะไคร้) อยู่เือนเพิ่น กะคือคนขี้คร้าน”³³ “พริกบ้านเหนือเกลือบ้านใต้แบบพี่น้องอยู่หน้ากันแบบพี่น้อง คนทุกซึกนยากคือจ้งผู้บ่าวผู้สาว หมายความว่า เฮาจะเอาเฮาบมี มีแต่ไปขอ ต้องขอ

³³ สัมภาษณ์นางใจ ระเบียบโพธิ์ วันที่ 10 พฤษภาคม 2545

พริกขี้เกลือ”³⁴ “อืดเกลือกะยากล่ำอืดเกลือ อืดข้าวกะยากล่ำอืดข้าว คั้นเฮาสีใช้ สีเอือบปลาเฮ็ด ปลาร้า มันกะยาก คั้นบ่มีปลากะเน่า”³⁵ “เกลือกะคือบ้านบ่มีเกลือกะบ่มีบ้านมีครอบครัว ทำลาย บ่อเกลือหรือบ้านบ่”³⁶ มีบ่อเกลือกะคือจ้งบ่มีบ้าน” ที่สะท้อนความสำคัญของเกลือกับวิถีชีวิตของ ชุมชนที่อยู่ร่วมกัน โดยไม่สามารถจะขาดเกลือไปได้ และต้องหามาให้พร้อมสำหรับครัวเรือนเพื่อใช้ ถนอมอาหารและปรุงอาหาร ถ้าไม่มีก็แสดงถึงลักษณะของคนในครอบครัวที่ไม่ช่วยเหลือตนเอง ต้องพึ่งพาคนอื่น ทั้งๆที่สิ่งของบางอย่างที่มีอยู่ตามธรรมชาติในชุมชน ไม่รู้จักนำมาใช้ประโยชน์กับ ครัวเรือนตนเอง เป็นต้น

จนกระทั่งการเข้ามาของโครงการเหมืองแร่โพแทชอุดรธานี ที่จะสร้างผลกระทบให้กับ ชุมชน ปู่คำ ก็เข้าไปมีความสัมพันธ์กับเรื่องโครงการเหมืองแร่โพแทชผ่านคำอธิบายของ ชาวบ้าน เพราะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ในพื้นที่โครงการและเป็นสิ่งที่ชาวบ้านในพื้นที่โครงการ โดยเฉพาะคนเฒ่าคนแก่ที่ไม่ต้องการให้มีโครงการเหมืองแร่โพแทชเกิดขึ้น ได้ใช้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจและเป็นสถานที่ในการประกอบพิธีกรรมต่างๆที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับชีวิต ทั้งในแง่ ของการทำงานประกอบอาชีพ ความสำเร็จและความคุ้มครองอันตรายที่จะเกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการ บอนบานสานกล่าวไม่ให้มีโครงการเหมืองแร่โพแทชเกิดขึ้น การขอให้ปู่คำขับไล่พวกชาวต่างชาติที่ จะเข้ามาขุดอุโมงค์ใต้ดิน และคนที่ต้องการจะขายชาติบ้านเมืองให้มีอันเป็นไปหรือการบอนบานให้ ปู่คำช่วยคุ้มครองสมาชิกของกลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมอุดรธานี ที่คัดค้านโครงการเหมืองแร่โพแทช อุดรธานี เมื่อเดินทางไปชุมนุมที่ศาลากลางจังหวัด หรือลงไปชุมนุมที่กรุงเทพฯ ดังที่แม่สา ดวงปา โคตรเล่าให้ฟังว่า

ปู่คำเพิ่นเป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์ ใฝ่จะไปนอกบ้าน ไปเมืองใดกะมาบนเพิ่นหมด กะได้ผลหมด คือจ้งเฮาไปสู้เหมืองแร่ แม่ได้ดอกไม้ธูปเทียน ก็ไปขอให้เพิ่น ช่วยไม่ให้เกิดเรื่องเกิดราวขึ้น ไปขึ้นศาล ไปต่อสู้อะไร ก็ให้ชนะ เวลาลง กรุงเทพฯ ไปชุมนุม แม่ก็ไปจุดธูปเทียนบอกให้คุ้มครองลูกหลาน³⁷

ด้วยความที่ปู่คำเป็นเสมือนเครื่องยึดเหนี่ยวความเชื่อถือ ศรัทธาของคนในชุมชนต่างๆที่ อยู่รายรอบ การที่มีโครงการเหมืองแร่โพแทช เข้ามาในพื้นที่ และปากปล่องอุโมงค์ รวมถึงพื้นที่

³⁴ สัมภาษณ์นางสา ดวงปาโคตร ชาวบ้านโนนสมบูรณ์ วันที่ 15 เมษายน 2546

³⁵ สัมภาษณ์นายสุวรรณ ระเบียบโพธิ์ ชาวบ้านอุ่มจาน วันที่ 10 พฤษภาคม 2545

³⁶ สัมภาษณ์นางกองมา ชูบุญมี ชาวบ้านขางัว วันที่ 3 กรกฎาคม 2548

³⁷ สัมภาษณ์นางสา ดวงปาโคตร วันที่ 14 เมษายน 2545

โครงการอยู่ที่บ้านหนองตะไกร ก่อนที่จะเจาะอุโมงค์ลงไปขุดเอาแร่โพแทชที่อยู่ใต้พื้นดินเป็น อาณาบริเวณกว้างถึง 2,333 ตารางกิโลเมตร การอธิบายของผู้เฒ่าผู้แก่เกี่ยวกับ การขุดอุโมงค์ได้ พื้นที่ไร่นา บ้านเรือน ซึ่งรวมถึงศาลปู่คำ ถือว่าเป็นการไม่เคารพนับถือท่าน และก็เชื่อว่าปู่คำ จะไม่ ยินยอมให้โครงการนี้เกิดขึ้นง่ายๆ เพราะท่านต้องคุ้มครองชุมชนและชาวบ้านที่นี่ให้ร่มเย็นเป็นสุข ดังที่ชาวบ้านต้องทำพิธีขอตัว ขอดคน ขอดควายมาถวายปู่คำ ในช่วงเลี้ยงปู่คำ โดยเอาไม้ไผ่ สานเป็นรูปร่างของสิ่งเหล่านั้น ตามจำนวนสมาชิกในครัวเรือน และวัวควาย เพื่อให้ปู่คำได้ปกป้อง คุ้มครองรักษา จากภัยอันตรายต่างๆที่จะเกิดกับครอบครัวและชุมชน เช่นเดียวกับโครงการเหมืองแร่ โพแทชที่กำลังจะเกิดขึ้น

2 เกลือพื้นบ้าน เกลือของชุมชน

การผลิตเกลือแบบพื้นบ้านทำให้เราเห็นความหมายของเกลือ ที่มีต่อคนในชุมชนและ ปฏิบัติการของคนในชุมชน ผ่านกระบวนการผลิต พิธีกรรมเกี่ยวกับเกลือ และการใช้ประโยชน์ต่อ เกลือ รวมถึงการให้คุณค่าของเกลือ จากการสำรวจภาคสนามพบว่า การผลิตเกลือแบบพื้นบ้านมี แหล่งทำการผลิตเกลือของชุมชนกระจายอยู่ทั่วชุมชนบริเวณโดยรอบหนองหาน เช่นแหล่งเกลือบ่อ บ้านโคกกลาง บ่อเกลือห้วยน้ำเค็ม บ่อเกลือบ้านดอนค้อ และบ่อเกลือบ้านโนนสา ตำบลนาม่วง บ่อเกลือหนองเหล็กบ้านอุมจาน บ่อเกลือบ้านโพนทอง และบ่อเกลือบ้านดอนคง ตำบลอุมจาน กิ่ง อำเภอลำดวนบุรีรัมย์ บ่อเกลือบ้านสวนมอญ บ่อเกลือบ้านนกชะบา ตำบลเชียงแหว อำเภอกุม ภวาปี บ่อเกลือบ้านขางัว ตำบลพังงู บ่อเกลือทุ่งหมื่น บ่อเกลือห้วยเสือเต้น บ่อเกลือบ้านดงเรือ ง ตำบลพังงู อำเภอนองหาน เป็นต้นซึ่งบ่อเกลือโบราณบางแห่งในปัจจุบันก็เลิกทำการผลิตแล้วแต่ หลายแห่งก็ยังคงทำการผลิตสืบต่อกันมาหลายร้อยปีตั้งแต่บรรพบุรุษ ส่วนเกลือแบบ อุตสาหกรรม มีการผลิตในพื้นที่อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี

การทำเกลือจึงเป็นวัฒนธรรมที่มีความสำคัญของชุมชนบริเวณลุ่มน้ำหนองหาน ซึ่งคนส่วน ใหญ่ประกอบอาชีพประมง หาปลา และทำปลาร้า เพื่อการบริโภคและซื้อขายแลกเปลี่ยนระหว่าง ชุมชนและชุมชนใกล้เคียง โดยลักษณะของการทำเกลือแบบพื้นบ้านบริเวณชุมชนรอบหนองหาน นั้น จะใช้วิธีขุดเอาผิวหน้าดินที่มีคราบสีเกลือสีขาวขึ้นมาหมาหรือแช่น้ำ จากนั้นก็กรองเอา น้ำเกลือโดยใช้พวกถ่าน ใบบวบ กรวดทรายในการรอกันหลุมที่ขุดจากดิน หรือใช้ไม้เนื้อแข็งขุด เป็นร่องตรงกลางเพื่อกรองเอาน้ำเกลือขึ้นมาทำการต้ม ซึ่งชาวบ้านจะทำในช่วงเดือนสองเดือนสาม (กุมภาพันธ์ถึงปลายเดือนมีนาคม) ของทุกปีก่อนที่จะเข้าสู่ฤดูฝน หรือฤดูทำนา เนื่องจากหากมีฝน ตกลงมา ระดับน้ำใต้ดินก็จะเพิ่มมากขึ้น แล้วมันก็จะละลายเกลือที่อยู่ในชั้นผิวดิน ทำให้สาเกลือไม่

โผล่ขึ้นมาเหมือนฤดูแล้งที่ระดับน้ำใต้ดินจะลดต่ำลง เกลือจึงระเหยขึ้นสู่ผิวดินได้มากกว่า การทำเกลือจึงนิยมต้มกันในฤดูแล้งหลังจากการเก็บเกี่ยว ดังที่ชาวบ้านลุ่มน้ำหนองหานได้เล่าให้ฟังเกี่ยวกับการต้มเกลือของพวกเขา ที่บ่อเกลือ “หนองเหล็ก” หรือ “โนนหนองเหล็ก” ของบ้านอุ่มจาน³⁸ ตำบลอุ่มจาน กิ่งอำเภอประจักษ์ศิลปาคม ว่า

...ต้มเกลือทำปลาร้าขาย แลกข้าว ช่วงทำเกลือก็เลี้ยงบ้านแล้ว (การทำบุญเลี้ยงบ้านของชาวอีสานหลังการเก็บเกี่ยวก็จะมีการทำบุญใหญ่ของหมู่บ้าน) เดือน 3 มีนาคม ต้มถึงเดือน 4 เมษายน เดือน 5 มักร้อน ไม่มีคนไปทำ คนหนึ่งต้ม 2-3 วัน ก็เลิก ให้คนใหม่มาทำต่อ ใครอยากมาต้มก็มาต้ม ...เกลือต้มดีที่หนึ่ง ไม่คว่ำต้มแล้วก็แล้วเลย ทำปลาแดกชิ้นหนึ่ง ทุกวันนี้ ฟืนมันหายาก มันไม่มีฟืนต้มเกลือ...³⁹

การต้มเกลือในบริเวณพื้นที่หนองหานกุมภวาปีในอดีตนั้นจะทำการในเกือบจะทุกครัวเรือน เพราะเกลือเป็นเครื่องปรุงสำคัญในการทำอาหาร และการถนอมอาหาร โดยเฉพาะการทำปลาร้า และใช้ในการซื้อขายแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นๆ โดยรอบ หรือเป็นของขวัญของกำนัลให้กับญาติมิตร บ่อเกลือหนองเหล็ก ที่บ้านอุ่มจานจึงเป็นบ่อเกลือสาธารณะของชุมชน ที่เปิดให้คนจากที่ต่างๆ เข้ามาต้มได้ เช่นเดียวกับบ้านขางัว ตำบลพังงู อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ที่เป็นหมู่บ้านหนึ่งที่อยู่บริเวณเขตลุ่มน้ำหนองหาน ก็มีบ่อเกลือที่ทำกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ คือเกลือบ้านขางัว⁴⁰ ดังที่คนเฒ่าคนแก่ในหมู่บ้านเล่าให้ฟังถึงเรื่องของการทำเกลือว่า

³⁸ บ้านอุ่มจาน เป็นชุมชนเก่าแก่โบราณหลักฐานที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร ระบุว่า ตั้งขึ้นเมื่อพ.ศ. 2432 แต่จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ เช่นแม่ตู่บุญมา แม่ตู่พุดา และพ่อบุญตา บอกว่า แต่ก่อนบ้านอุ่มจานเป็นป่าดิบไปหมด มีป่าไผ่ป่าขี้ มีต้นจันทน์หลาย (ดอกสีส้มสดคล้ายดอกแค ออกเป็นช่อหรือเราเรียกว่าดอกทองกวาว) มีเสือโคร่งออกมากินม้า กินวัวชาวบ้านบริเวณหนองเชียงพิณ ปัจจุบันเป็นหนองน้ำและดอนตาปู หมาป่าก็มาก ตอนกลางคืนก็ร้องน่ากลัว เขาเลยเรียกว่า ดงเสือ ดอนเสือ ปัจจุบันคือดอนตาปูใกล้ห้วยเชียงพิณ เข้ามาอยู่ตอนแรกมี 5-6 เฒ่า เช่น พ่อตู่แดง พ่อตู่อุทิศ พ่อตู่ไธดา พ่อตู่เชียงเสือ พ่อตู่เชียงจันทา มาหักล้างถางพงปลูกบ้านทำนา

³⁹ สัมภาษณ์ พ่อสุวรรณ ระเบียบโพธิ์ ชาวบ้านอุ่มจาน 22 พฤษภาคม พ.ศ. 2544

⁴⁰ สิ่งที่น่าสนใจยิ่งมาจากคำบอกเล่าซึ่งเป็นหลักฐานทางมุขปาถะของคนเฒ่าคนแก่ในหมู่บ้านเป็นหลัก ซึ่งอาจจะแตกต่างจากหลักฐานที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรที่มีจารึกในเสาหลักบ้าน ว่าคนในหมู่บ้านนี้อพยพมาตั้งถิ่นฐานเมื่อปี 2504 โดยนายทองแก้ว ที่นำผู้คนอพยพมาจากอุบลราชธานี โดยใช้ช้างเป็นพาหนะ และได้หักล้างถางพงมาพบเจดีย์เก่าที่มีคำจารึกภาษาขอมโบราณว่า “ธาตุขางัว” และตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณนี้เรื่อยมา

บ่อเกลือมีตั้งแต่พ่อแม่เกิดมา ลำห้วยก็มีไหลลงตรงนั้น ยามเดือนสาม
เพิ่นกะไปซูด ไปต้ม ซูดใครซูดมัน ผู้ใหญ่บ้าน จำบ้านดีซอล (เคาะ
เกราะไม่บอกข่าว) ว่าเลี้ยงบ้านเสร็จ บ้านใครต้องการต้มเกลือ วันนั้น
วันนี้ให้ไปซูดเอาเด้อ ยามซูดก็ไปซูด ใครจะต้มตอนไหนก็ต้ม ใครที่ยาก
หรือมีภาระยุ่งก็จะไม่ได้ต้มก่อน ผู้ใด สีเอาเท่าไรก็ต้มเอา...⁴¹

เมื่อถึงช่วงเวลาของการต้มเกลือ ผู้นำชุมชนหรือผู้นำทางพิธีกรรม ทางจิตวิญญาณของ
ชุมชน ก็จะได้ให้สัญญาณบอกถึงการเริ่มต้นฤดูกาลของการผลิตเกลือพื้นบ้านในชุมชน โดยการตีเ
ระเคาะไม้ ที่ชาวบ้านเรียกว่า “ซอล” ที่ทำจากไม้และเหล็ก เพื่อให้ทุกคนเตรียมตัวที่จะซูดเอาดิน
เอียด หรือ “ซิดินเอียด” “ส่าเกลือ” มากน้อยตามแต่ปริมาณที่ตัวเองต้องการ รวมถึงการเตรียม
แรงงานและเตรียมอุปกรณ์ในการต้ม เตา กระทะ โองน้ำ สานกระทอ กระบุง หรือพื้นสำหรับต้ม เมื่อ
เสร็จสิ้นการเลี้ยงบ้านหรือเลี้ยงปู่ตาของหมู่บ้านแล้ว แต่ละชุมชนก็จะขนอุปกรณ์ลงไปในบ่อเกลือ
ของหมู่บ้านเพื่อเริ่มต้นทำการผลิตเกลือของแต่ละครอบครัว ดังที่ชาวบ้านคนหนึ่งเล่าว่า

เดือน11 เดือน12 ก็เริ่มชาวไปทั่ว เริ่มมีเกลือเดือนสาม เอาข้าวขึ้นเรือน
เอาเฟืองขึ้นฮ้าน⁴² ถ้าฝนตกใส่จะซูดเอาเกลือบริเวณผิวดินไม่ได้ ก่อนจะ
ลงทำการต้มต้องเลี้ยงบ้านเลี้ยงปู่ ก็ไปเลี้ยงแม่ตุ้เพี้ย แล้วประกาศใส่
เครื่องผู้ใหญ่บ้าน ให้ชาวบ้านไปซูดวันพุธ เลี้ยงผีเลี้ยงสางก็เลี้ยงวันพุธ⁴³

นอกจากนี้ การต้มเกลือแบบพื้นบ้านเป็นวัฒนธรรมท้องถิ่น ในเรื่องของการใช้ประโยชน์
จากทรัพยากรธรรมชาติ ที่ไม่ทำให้เกิดปัญหาทางสิ่งแวดล้อม การแพร่กระจายของดินเค็ม และ
พื้นที่ทางการเกษตรเสียหาย เนื่องจากเศษดินเอียดที่เหลือจากกระบวนการผลิตจะถูกกองเอาไว้
บริเวณบ่อ ไม่นำไปทิ้งข้างนอกหรือพื้นที่นาข้าว ทำให้ชาวบ้านหลายคนต้องการที่จะคงวิถีการผลิต
แบบนี้ตลอดไป เพราะชุมชนสามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวร่วมกัน ซึ่ง
ทำกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ โดยไม่สร้างปัญหาหรือผลกระทบให้กับสิ่งแวดล้อมของชุมชน ดังเช่น
ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า

⁴¹ สัมภาษณ์นางกองมา ชูบุญมี อายุ 74 ปี วันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2548

⁴² ฮ้าน แปลว่า สิ่งก่อสร้างทำจากไม้ หรือเหล็ก ยกพื้น เช่น เวที เช่น หมอลำขึ้นฮ้านหรือ เล่าไว้ใส่ข้าว
หรือฟางเลี้ยงวัว ควาย เช่น เอาข้าวขึ้นเล้า เอาฟางขึ้นฮ้าน

⁴³ สัมภาษณ์แม่ทองสี ยอดวัน วันที่ 7 กรกฎาคม 2548

เกลือมันอยู่เท่าเดิม เค้าเรียกว่า บ่อซีทา มันก็อยู่ของมันตลอดโดยธรรมชาติของมัน มันก็เป็นดิน(พื้นที่) อยู่แล้ว รอบๆหนองหาน เหมือนปูปลา มันก็เลือกที่ของมัน ไม่มีลักษณะดินร่วมเสมอทั้งหมด ต้องเป็นดินเคี้ยวมผสมผสานกันไป ถ้าส่วนใหญ่ต้องเป็นนาเกลือแบบบ้านดุงเขาโดดขึ้นมา เกลือบ้านดุงราคาแพงเพราะเขาใช้เครื่องชุด เครื่องดูดขึ้นมาเอ็ดทั้งปี⁴⁴

บ่อเกลือของชุมชนรอบหนองหานเป็นบ่อเกลือสาธารณะ ไม่ใช่บ่อของเอกชน คนใดคนหนึ่งซึ่งจะมีลักษณะของการใช้ทรัพยากรร่วมกันและการหมุนเวียนกันระหว่างคนในชุมชนที่ชาวบ้านเรียกว่า “บ่อรวม” หรือ “บ่อของหมู่บ้าน” พอถึงช่วงฤดูกาลต้มเกลือในช่วงเดือนสองและเดือนสาม หลังพิธีการเลี้ยงบ้านที่เรียกว่า “เลี้ยงตาปูบ้าน” หรือ “เลี้ยงปูตา” ที่ดอนปูตาของหมู่บ้านก่อนหรือหลังจากการเอาข้าวขึ้นเล้าหลังการเก็บเกี่ยว ชาวบ้านก็จะเริ่มลงมือต้มเกลือ ในช่วงก่อนต้มเกลือก็จะมีพิธีการสะกักระบวงสรวง บอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางหรือวิญญาณที่ดูแลบ่อเกลือ ซึ่งในพื้นที่บ้านอุมจานและบ้านขางัวนั้น จะนับถือ “แม่นางเพี้ยแก้ว”⁴⁵ หรือ “แม่นางเครือแก้ว” บางที่เรียกว่า “แม่ตู้เพี้ย” ที่ถือว่า เป็นผีฝ่ายหญิง ที่ดูแลและปกป้องรักษาบ่อเกลือ หรือเป็นวิญญาณบรรพบุรุษ⁴⁶ โดยจะมีศาลของเจ้าแม่หรือแม่นางเพี้ยแก้วอยู่ที่บ่อเกลือ ซึ่งชาวบ้านในพื้นที่เชื่อว่าเป็นเสมือนกับพระแม่ธรณีผู้ปกป้องดูแลรักษาพื้นดิน ที่ได้ให้ผลผลิตจากธรรมชาติกับชาวบ้านในการผลิตเกลือจากสาเกลือบนผิวดินเพื่อใช้บริโภค ให้สาดินมีความเค็มเพียงพอในการที่จะทำให้เกลือต้มได้คุณภาพ เม็ดสีขาวงาม ละเอียดและได้ปริมาณมากพอกับการใช้ในครัวเรือน ดังที่คนในท้องถิ่นเล่าให้ฟังถึงพิธีกรรมดังกล่าวว่า

⁴⁴ สัมภาษณ์แม่สา ดวงปาโคตร อายุ 74 ปี วันที่ 5 มีนาคม 2548

⁴⁵ ดังที่แม่บุญมา กองบุญชู เล่า เกี่ยวกับประวัติแม่นางเพี้ยว่า แม่นางเพี้ยแก้ว รักษาอยู่บ่อเกลือ ไม่ได้ผัวจักเถื่อ(สักทึ) เอ็ดทำบักไม่เป็นหัวควย (อวัยวะเพศชาย) ดอกบัวท่านชอบ เราทำดอกใหญ่ ดอกบัวใหญ่ๆ ถูกใจเพิ่น เพิ่นกะเสกให้เกลือหลายๆ ดอกบัวก็คือปลัดขิก ท่านไม่มีผัวสักทึ เป็นสาวแก่ มีตำนานว่าไว้ ถ้าผู้ใดไม่ทำตามก็จะตาย เกลือลัมกลั้งลงตาย หมอคุณก็ว่า แม่นางเพี้ยเอาไปแล้ว เอาไปเป็นคนใช้ท่าน เขาว่าทำไม่ถูก ไม่ได้เอาไม้สั้นให้ ตำนานมันมีกำเนิดมาเลยแต่พ่อแต่แม่ ไปซุดเอาข้าวไป ให้อาบน้ำแม่นางเพี้ยแก้ว แม่กวาดข้าวเคยได้เงินหัวช้าง ผิงดินแต่ดึกดำบรรพ์”

⁴⁶ สิ่งที่เราเรียกว่าวิญญาณบรรพบุรุษ เป็นวิญญาณที่เกี่ยวข้องกับเครือญาติหรือสายเลือด ดังที่พ่อสุวรรณ ระเบียบโพธิ์ เล่าว่าแม่แกตายอยู่ที่นี้ ตู้เพี้ยเป็นย่าแก่ เพราะตู้เพี้ยเอาแม่แก่ไปอยู่ด้วย แกบอกว่าย่าแม่แก่สิ้นใจตายที่บ่อเกลือตอนแดดร้อนๆ

ก่อนต้มเกลือ ต้องเลี้ยงแม่นางเพี้ย แม่ตู๋นางเพี้ย เป็นเจ้าของบ่อ เป็นเจ้า
อยู่ตรงนั้น ตรงศาลแม่นางเพี้ยแก้ว พอเกิดมาก็เรียกอย่างนี้ ถ้าผู้ใด
ขึ้นมาเอาเกลือ ให้ข้าเจ้าเลี้ยงเจ้าที่ เป็นพวกพาหวาน หมากสีดำ ยาสี
กรอก กับข้าว คลุกน้ำตาล เลี้ยงบ้านผู้ใหญ่บ้าน เลี้ยงหมดบ้าน เลี้ยงแล้ว
ก็ไปหาเพิ่น (แม่นางเพี้ย) บอกเพิ่นว่า ถ้าต้มเสร็จแล้วจะเอาเกลือให้ ต้อง
เอาบักแบ้นให้ (ปลัดขิก ไม่จำลองอ้วยวะเพศชาย) คั่นก่อนสืงกะ
เหลาไม่ให้เกลียวกลมเอาบักแบ้นถวายเป็น คั่นลงต้มเสร็จแล้วจะ
ปลอดภัยไม่มีอะไร ได้เกลือเยอะ ก็เอาเกลือใส่เกวียนหนึ่ง เอ็ดโบกไม้ไผ่
เอาไปถวายเป็น ผู้บางคนก็เอากองไว้ บางคนก็หว่าน เขาเรียกการปลูก
เกลือ...⁴⁷

แม่นางเครือแก้วหรือนางเพี้ยแก้ว จึงเป็นเสมือนเจ้าของและผู้ดูแลปกป้องรักษาบ่อเกลือที่
ชาวบ้านเคารพนับถือ และต้องบอกกล่าวทุกครั้งเมื่อถึงเวลาที่ต้มเกลือ และชาวบ้านทุกคนต้อง
ประกอบพิธีกรรมนี้อย่างเคร่งครัดโดยเตรียมดอกไม้ ธูปเทียน บักแบ้นหรือดอกบัว ซึ่งมีลักษณะการ
เหลาไม้คล้ายอ้วยวะเพศชายหรือปลัดขิก หมาก พลุ ของหวาน ความมาเช่นสรวงบริเวณศาลเพียง
ตาที่ตั้งอยู่ในบ่อเกลือ เพื่อบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางและสร้างความมั่นคงปลอดภัยให้กับตัวเอง
รวมทั้งดลบันดาลให้สามารถทำการผลิตเกลือได้มากมายเพียงพอต่อการอุปโภคบริโภคตลอดทั้งปี
ความเชื่อเกี่ยวกับแม่นางเครือแก้ว ที่สัมพันธ์กับวิถีการผลิต ที่ชาวบ้านทุกคนจะต้องบนบานบอก
กล่าว กับเจ้าแม่นางเครือหรือผู้รักษาเกลือดั่งที่แม่กองมา ชาวบ้านชางวบอกว่

มือนี่ลีมาต้ม มาลงเอ็ด (เกลือ) ชุดกะชุดแล้ว บัดนี้ลีบักแบ้น (ไม้สลักรูป
อ้วยวะเพศชาย บางครั้งเรียกว่าดอกบัว) ให้อันใหญ่เท่าไรก็ได้ ให้ได้
เกลือหลายๆ ให้น้ำเกลือดีๆ อย่าเอ็ด (ทำ) ให้หวัรงร่ว (ร่างคือภาชนะที่
ชุดจากเปลือกไม้เป็นร่องตรงกลางเพื่อใช้ห่มาน้ำเกลือ)⁴⁸

คำสัมภาษณ์นี้สอดคล้องกับแม่ใจ ระเบียบโพธิ์ ชาวบ้านอุ่มจาน ที่ต้องบอกกล่าวแม่นาง
เพี้ยแก้ว เพื่อให้คุ้มครองจากภัยอันตรายจากการต้มเกลือ ว่า “ย่าแม่เครือแก้วเอ๋ย บัดนี้ลูกหลานลี

⁴⁷ สัมภาษณ์นางกองมา ชูบุญมี วันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2548

⁴⁸ สัมภาษณ์คนเดียวกัน วันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2548

มาต้มเกลือ มาขอลเกลือ ขอยัง ไปอยู่ไปกิน อย่าให้เจ็บไข้ได้ป่วยได้เกลือกะให้ ได้หลายๆอย่าให้ได้น้อย”⁴⁹

พิธีกรรมดังกล่าวชาวบ้านต้องทำอย่างเคร่งครัด หากไม่มีการบวงสรวงอาจทำให้มีอุปสรรคในการต้ม เช่นได้เกลือน้อย เม็ดไม่งาม เกลือไม่มีความเค็ม หรืออาจรุนแรงถึงขนาดทำให้ผู้ต้มมีอันเป็นไป และเมื่อทำการต้มจนได้เกลือแล้วจะต้องนำส่วนหนึ่งไปถวายคืนให้กับแม่นางเพี้ย ตามที่บนบานเอาไว้ เพราะชาวบ้านเชื่อว่าหากไม่ทำตามบอกรือบนบานไว้แล้ว จะทำให้มีอันตรายถึงชีวิตดังที่แม่ใจ ระเบียบโพธิ์บอกว่า “เกลือคันว่าสิให้ ต้องให้ ให้น้อยให้หลายกะช่าง คั้นบให้บได้ ตายบู้เมื่อ” พิธีกรรมสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ “การปลูกเกลือ” “ฝังเกลือ” หรือ “หว่านเกลือ” เพราะชาวบ้านเชื่อว่าเมื่อปลูกเกลือแล้วจะทำให้เกลือดำรงอยู่ตลอดไปไม่มีวันหมด และมีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรนี้ตลอดไป เพื่อว่าพวกเขาจะได้มีเกลือเพื่อการอุปโภคบริโภคตลอดจนรุ่นลูกรุ่นหลานสืบต่อไป อีกทั้งยังเป็นการแสดงความขอบคุณต่อเจ้าแม่นางเครือ ดังที่ชาวบ้านลุ่มน้ำหนองหานเล่าให้ฟังว่า

หว่านเกลือ หว่านให้มันเกิดปีหน้า ให้เกิดดีๆงามๆ บักแบ้น (ไม่ทำเป็นรูปอวยวะเพศชาย บาคั้งเรียกว่าปลัดขิกหรือดอกบัว) ก็กองเอาไว้ตรงซี้แฮ”⁵⁰

การปลูกเกลือ เกลือกำหนึ่ง ถ้วยหนึ่ง เอาลงหลุม ดินเดิม เพื่อเชื้อเกลือสิได้ไม่ดับแนวสูญพันธุ์ มันก็จะไม่มีเกลือให้เราทำ เสียดอกบัวเอาเกลือไปให้ท่าน เอาเกลือไปฝังใต้ดิน เขาเรียกปลูกเกลือ เอาเกลือไปให้ท่านเกวียน สองเกวียน ท่านเอาค่าบ่อท่าน ท่านเป็นเจ้าของ เขาบอกโอยสิมาปลูกเกลือเด้อ ย่าแม่นางเครือแก้ว สิปลูกเกลือปลูกข้าว ปีหน้าให้มันขึ้นมากักๆหลายๆ มือนี่เมื่อ(กลับ)แล้ว ปีหน้าสิมาซูดต้มใหม่...⁵¹

ดังนั้นการทำพิธีให้เกลือกลับสู่ธรรมชาติ หรือการถวายเกลือแด่เจ้าแม่นางเพี้ย ไม่ว่าจะเป็นการหว่านหรือปลูก ที่คล้ายกับการหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวลงในนาเพื่อให้เติบโตและหล่อเลี้ยงชีวิตของชาวนาได้ต่อไป จึงมีความน่าสนใจ ในแง่ของการสะท้อนวงจรหรือวัฏจักรที่หมุนเวียน ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ และการตอบแทนกลับคืนสู่ธรรมชาติ เพราะเกลือไม่ใช่กรรมสิทธิ์ของใครคนใดคนหนึ่งตามความเชื่อของชาวบ้าน ทุกคนมีสิทธิ์ใช้

⁴⁹ สัมภาษณ์นางใจ ระเบียบโพธิ์ วันที่ 20 ธันวาคม 2548

⁵⁰ สัมภาษณ์นางทองสี ยอดวัน วันที่ 7 กรกฎาคม 2548

⁵¹ สัมภาษณ์นางใจ ระเบียบโพธิ์ อายุ 55 ปี วันที่ 3 กรกฎาคม 2548

ประโยชน์อย่างเท่าเทียมกันตามกำลังและความสามารถ เพราะมันเกิดจากธรรมชาติ ที่ทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกัน ดังนั้นโลกทัศน์ดังกล่าวจึงเป็นเรื่องของการแบ่งปัน แจกจ่าย และนำผลผลิตส่วนหนึ่งที่ได้กลับสู่ธรรมชาติ เพื่อไม่ให้ทรัพยากรชนิดนี้หมดไปจากชุมชน และสามารถหล่อเลี้ยงชีวิตของผู้คนได้อย่างยาวนาน

การให้ความหมายเกี่ยวกับเกลือของคนในท้องถิ่นที่นี่ มีความสัมพันธ์กับประเพณีวัฒนธรรมของชุมชนและวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของการแบ่งปันกันและกัน เกลือเปรียบเสมือนครอบครัว ที่สร้างชุมชนเลี้ยงบ้านเลี้ยงเมือง เป็นสิ่งของที่ได้รับจากธรรมชาติและเป็นบ่อเกลือของชุมชน จึงมีนัยในแง่ของการแบ่งปัน การใช้ประโยชน์และการผลิตร่วมกันอย่างเหมาะสมของแต่ละครัวเรือน เป็นเกลือเพื่อการบริโภคในครัวเรือน เพื่อใช้ถนอมอาหาร และเป็นของฝากของขวัญให้กับญาติมิตรจากถิ่นอื่นๆ ที่มาเยี่ยมเยียน หรือเป็นของแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นๆ เล็กๆ น้อยๆ ที่เข้ามาแลกเปลี่ยน ซึ่งไม่ใช่การผลิตเพื่อนำมาพาณิชย์หรือเพื่อการขายเป็นหลัก ทำให้บ่อเกลือบริเวณนี้ไม่สร้างปัญหาผลกระทบกับสิ่งแวดล้อมของชุมชน และชาวบ้านก็ทำการผลิตมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ถ้าชุมชนไหนที่มีบ่อเกลือก็สามารถผลิตเกลือไว้บริโภคได้เอง โดยไม่ต้องพึ่งพาภายนอก ดังจะเห็นได้จากพื้นที่ส่วนใหญ่ในเขตลุ่มน้ำหนองหาน ที่มีบ่อเกลือสาธารณะประจำหมู่บ้านของตนเอง เช่น บ่อเกลือหนองเหล็ก บ้านอุมจาน บ่อเกลือบ้านโพนทอง บ่อเกลือบ้านดอนคง บ่อเกลือบ้านนักษะบา บ่อเกลือบ้านโคกกลาง บ่อเกลือบ้านดอนค้อ หรือบ่อเกลือบ้านโนนสา ในเขตกิ่งอำเภอประจักษ์ศิลปาคม และอำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ที่ทำให้เราเห็นภาพของการจัดการผลิตเกลือแบบพื้นบ้านและโลกทัศน์ การให้ความหมายเกี่ยวกับเกลือของคนในพื้นที่แถบนี้ โดยเฉพาะการสืบทอดความรู้ผ่านทางโรงเรียน ในการให้บ่อเกลือเป็นศูนย์ของการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น มีการทำหลักสูตรท้องถิ่น และส่งเสริมให้เป็นผลิตภัณฑ์ของชุมชน เป็นต้น ซึ่งวาทกรรมเหล่านี้สัมพันธ์กับชีวิตคนมากกว่าเรื่องของเหมืองแร่ที่เป็นเรื่องใหม่

3. เกลือพื้นบ้านคือเกลือของแท้

เกลือของหนองหานจัดได้ว่าเป็นเกลือชั้นหนึ่งตามคำบอกเล่าของชาวบ้าน เพราะเป็นเกลือพื้นบ้าน ที่ชาวบ้านใช้ในการบริโภค และซื้อขายแลกเปลี่ยนกันในชุมชนและระหว่างชุมชน รวมถึงการเป็นของฝากของขวัญให้กับญาติสนิทมิตรสหาย จากบ้านอื่นๆ ที่ไม่ได้มีบ่อเกลือที่จะทำการผลิตเกลือไว้ใช้ประโยชน์ในครัวเรือนตนเอง แต่มีสินค้าอื่นๆ เช่น ข้าว ปลา ผลไม้ และสิ่งของอื่นๆ

ที่ติดไม้ติดมือมาฝากพี่น้องบริเวณหนองหาน คนที่อยู่หนองหานก็มักจะนำเกลือและปลาร้า ตอน
แทนเป็นของฝากกลับไป ดังที่แม่ใจ ระเบียบโพธิ์ ชาวบ้านลุ่มน้ำหนองหานเล่าให้ฟัง

เกลือขายกะขาย เหลือกะขาย หมิ่นละ 130 บาท แม่ต้มเกลือ เอาเกลือมาทำ
ปลาร้า แลกข้าวกิน ไม่ได้ซื้อข้าวกินสักครั้ง คนมาถามซื้อไปทำปลาร้า ส่วน
ใหญ่เป็นคนบ้านเดิม บ้านโพธิ์ทอง ไทบ้านเดิมเขาหาปลาหลาย ถ้าขายเป็น
กิโล ได้กิโลละ 10 บาท ถ้าทำปลาร้าไหหนึ่งได้หลายร้อยบาท หรือบ้านโคกกลาง
กลางทำเกลือเหมือนกัน เขาก็เอาเกลือมาแลกข้าวบ้านเรา เกลือต้มคือพวกเรา
ทำ แต่บ้านเฮาทำ เป็นของฝาก เพื่ินหาหน่อไม้ ของป่า เอามาแลก ไม่ใช่ของ
ขาย เป็นได้แค่ของฝาก เป็นสินค้าออกขายไม่ได้ เพราะว่าไม่ได้ทำหลาย⁵²

ความเป็นเกลือพื้นบ้าน จึงชี้ให้เห็นถึงนัยของความหมาย การให้คุณค่า การกีดกัน ภายใต้
แนวความคิดความเป็นท้องถิ่น ในการต่อสู้ขับเคลื่อนระหว่างระบบทุนนิยม กระแสบริโภคนิยม และ
ความคิดโลกทัศน์แบบเน้นเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ดังที่ชาวบ้านได้สะท้อนให้เราเห็นถึง การให้คุณค่า
ความคิดที่เชื่อว่าคุณค่าของเกลือของตนเองดีกว่าที่อื่นๆ มีความสะอาดกว่า ไม่สกปรก มีความเค็ม
กว่าและทำปลาร้าได้ดีกว่า การจำแนกเกลือของชุมชน หมู่บ้านต่างๆ เช่นเกลือบ้านอุมจาน เกลือ
หนองหานเกลือบ้านโคกกลาง หรือเกลือบ้านขางัว ที่บ่งบอกถึงแหล่งที่มาและความเฉพาะท้องถิ่น
เพื่อใช้ต่อสู้กับเกลืออุตสาหกรรมข้างนอก เช่นแบบบ้านดุงที่เข้ามาขายในชุมชน ดังที่ชาวบ้านได้
สะท้อนให้เห็นผ่านการพูดคุยว่า

เกลือบ้านเฮา เอ็ดปลาแดก ส้มปลาไม่เน่า เกลือบ้านดุง มันเป็นสา กินกะ
เป็นลิ้นๆอยู่คอ ไม่แซบ เกลือบ้านดุง เขาเอิ้นเกลือดิบ มาแปะหม่องนี้ไม่ได้
ขาย ดูดขึ้นมาแล้วเอามาตาก ไม่ได้กรองเป็นน้ำเกลือ เกลือเฮาก็กวาดเอา
แล้วเอามาต้ม เขาเอิ้นเกลือสุก คั้นเป็นเกลือบ้านดุงกะขนไปไกลๆทางฟุ่
นา แลกข้าวไปขาย เอ็ดปลาแดกไม่ดี มันเหม็น มันเน่าเกลือบ้านเราต้มได้
กระสอบไปเป็นสินค้ามันไม่ได้ เพราะไม่ได้ทำหลาย แต่เนื้อเกลือดีที่หนึ่ง
มันพอแต่เป็นของฝากของต้อน⁵³

⁵² สัมภาษณ์นางใจ ระเบียบโพธิ์ วันที่ 22 พฤษภาคม 2544

⁵³ สัมภาษณ์นางใจ ระเบียบโพธิ์ วันที่ 3 กรกฎาคม 2548

ดังนั้นความคิด ความเชื่อ โลกทัศน์ เกี่ยวกับการผลิตเกลือแบบพื้นบ้าน ของชุมชนต่างๆที่อยู่บริเวณเขตลุ่มน้ำหนองหาน จึงเป็นเสมือนปราการสำคัญในการป้องกันการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะรูปแบบการผลิตจากการผลิตแบบพื้นบ้าน ผู้การผลิตแบบอุตสาหกรรมเชิงพาณิชย์ เนื่องจากข้อจำกัดทางด้านทางด้านสภาพทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่เช่น บ่อเกลือที่มีขนาดเล็กๆ ไม่เกิน 5-10 ไร่ และเป็นบ่อสาธารณะที่คนในชุมชนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน หรือข้อจำกัดในเรื่องเงินทุนในการผลิต เนื่องจากเชื้อเพลิงที่ใช้ในการผลิตจำพวกไม้ ไม่มีในชุมชนหรือมีปริมาณไม่มาก ทำให้ต้องซื้อไม้และถ่านมาจากภายนอก และความสามารถในการใช้ประโยชน์ที่เฉพาะ ดังที่ชาวบ้านบอกว่า “เกลือหม่องนี้เฮ็ดปลาไร่ได้ เกลือหม่องอื่นเฮ็ดบ่ได้ คั้นเกลือบ่เค็มกะบ่แมนเกลือ เฮ็ดปลาไร่บ่ได้ มีแต่สีเน่า” นั่นคือความเค็มของเกลือที่ทำให้เป็นเกลือได้ และสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้เหมาะสมกับความต้องการของชาวบ้านในชุมชน

4. ตำนานผาแดงนางไอ่และกระรอกเผือก: ความหายนะที่ถูกนำมาอธิบายเรื่องเหมืองแร่

ชาวบ้านพูดถึงเรื่องเหมืองแร่โพแทชและเกลือ โดยการพูดผ่านตำนานพื้นบ้านดั้งเดิมเรื่องผาแดงนางไอ่ (ดูเนื้อหาตำนานดั้งเดิมได้ในภาคผนวก ก) ที่นำกลับมาพูดอีกครั้งในสถานการณ์ปัญหาปัจจุบัน ภายใต้โครงการเหมืองแร่โพแทช อุดรธานี โดยเปรียบเทียบผ่านเรื่องของพญานาค ดันพื้นดินเป็น “อุโมงค์” ทำให้บ้านเรือนถล่มจมอยู่ใต้ “บาดาล” พังคิเป็น “กระรอกเผือก” ซึ่งเปรียบเสมือน “เกลือโพแทช” ซึ่งเป็นทรัพยากรใต้พื้นดินที่สร้างความเสียหายให้กับคนในพื้นที่ ดังนั้นเกลือและโพแทช จึงกลายเป็นสัญลักษณ์ที่ถูกบอกเล่าผ่านนิทานกลอนลำ หมอลำ เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับกลุ่มทุนข้ามชาติ ซึ่งทำให้เรื่องของเหมืองแร่โพแทช กลายเป็นเรื่องของท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับการเมืองและนโยบายในระดับประเทศ และกลายเป็นประเด็นที่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ความรู้ทางธรณีวิทยาและความรู้เรื่องวิศวกรรมเหมืองแร่ ไม่สามารถเข้ามาสร้างความรู้ความจริงให้กับชาวบ้านในพื้นที่โดยง่าย แต่กับถูกต่อต้านจากชาวบ้านในพื้นที่อย่างกว้างขวาง คำอธิบายของบริษัทข้ามที่เกี่ยวข้อกับเทคโนโลยีอันทันสมัยที่บริษัทข้ามชาติเชื่อมั่นว่าจะสามารถป้องกันผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมที่จะเกิดขึ้นจากการทำเหมืองแร่ได้ดินได้ แต่ในทางตรงกันข้ามความหายนะดังกล่าวชาวบ้านเชื่อว่ามันเกี่ยวข้องกับพญานาคและกระรอกเผือก ซึ่งก็คือเกลือและโพแทชใต้พื้นดิน ที่บริษัทข้ามชาติพยายามจะขุดขึ้นมาใช้ อันจะนำมาซึ่งปัญหาต่างๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นกับชุมชนในอนาคต

นิทานปรัมปราเรื่องผาแดง นางไอ่ จึงเป็นสิ่งที่ชาวบ้านบอกเล่าเกี่ยวกับความหายนะและการล่มสลายของหนองหานกุมภวาปี ซึ่งเป็นประสบการณ์ที่ชาวบ้านใช้เทียบเคียงกับกรณีของการขุดเจาะเหมืองใต้พื้นที่ ดังที่ผู้ศึกษาได้พบว่า ชาวบ้านมักจะพูดว่า “มันคงถล่มลงมาเหมือนหนอง

ห่าน เหมือนตำนานที่คนเฒ่าคนแก่บอกไว้” และต่อมาคำอธิบายเหล่านี้ก็ถูกใช้อย่างแพร่หลายโดย นักพัฒนา นักวิชาการท้องถิ่น และกลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมอุดรธานีในบรรดาแกนนำที่ขึ้นไปพูดตามเวทีต่างๆที่ใช้อธิบายถึงเหตุการณ์ความหายนะของพื้นที่ในอดีต และผลิตซ้ำความคิดดั้งเดิมเกี่ยวกับนิทานปรัมปราในสถานการณ์ปัจจุบันอีกครั้ง ดังเห็นได้จากชาวบ้านกลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมอุดรธานีและนักพัฒนาเอกชน ได้ใช้เป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับทุนข้ามชาติ และเพื่อเผยแพร่กับคนในพื้นที่โครงการ ตำนานเกี่ยวกับผาแดง นางไอ่ จึงถูกนำมาเป็นสิ่งที่บอกเล่าเกี่ยวกับเรื่องราวผ่านหมอลำหรือกลอนลำ เพราะคนในพื้นที่มีการรับรู้และเข้าใจกับตำนานดังกล่าวอยู่แล้วและหมอลำคือศิลปะหรือความบันเทิงที่คนอีสานชื่นชอบ และคนที่นี่เชื่อว่าตำนานนี้คือเรื่องจริงที่เกิดขึ้นในพื้นที่ของพวกเขาเมื่อครั้งอดีต ดังตัวอย่างเนื้อหาบางตอนในกลอนลำที่แต่งโดยพ่อบุญยัง แคนหนอง ขับร้องโดยแม่ติ่ม แคนหนอง ชาวบ้านบรือ อำเภอโพนทอง จังหวัดมหาสารคามว่า

...ทองคำขาวในพื้นที่เป็นกระรอกด่อน นิทานมีแต่ก่อนตอนหนองหานลี
ล่อม เป็นย่อนไอ่คำ ขึ้นกระรอกน้อยได้แปดพันเกวียน กินหมัดเมืองอัมพ
เต็มท้อง กินหมดแล้วดินพังหลุบหล่ม ยังแม่ฮ้างแม่หม้ายทั้งสิ้นบ่ได้กิน
ขึ้นกระรอกนี้เปรียบดังคือเกลือมันอยู่ในบาดาลดังนิทานเขาว่า พังคิ เจ้า
เป็นลูกนาค หากแม่นเกลืออยู่พื้นเมืองท่วมจ้งเห็น เปรียบเสมือนดังเช่น
หนองหานใหญ่ เมืองอุดรธานีเป็นนครบาดาล ดังนิทานว่าว่าเกลือโต
ตอนเป็นขึ้นของท้าวพังคิ กระรอกด่อน ดีความหมายเอาเองแม่จิงใหม่
ตามนิทานกล่าวไว้ โตตอนเกลือละท่าน ระวังท่วม...มองความหมายให้
แจ้งแฝงอยู่นานิทาน...⁵⁴

ดังที่ชาวบ้านในพื้นที่สะท้อนความคิด ความเชื่อ เกี่ยวกับตำนานพื้นบ้านที่พวกเขารับรู้ และเชื่อมโยงกับความรู้ที่เขาได้รับจากโครงการเหมืองแร่โปแตชที่กำลังจะเกิดขึ้น ผ่านการนำ ประเพณีวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวบ้าน ที่เป็นเรื่องของพิธีกรรม สัญลักษณ์ งานเทศกาลและนิทาน ปรัมปรา ดังนั้นประเพณีวัฒนธรรมใหม่ หรือประเพณีประดิษฐ์ ไม่ใช่เรื่องของการสืบทอดอย่าง ต่อเนื่องยาวนาน เพื่อสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างเป็นเอกภาพ แต่ถูกประดิษฐ์ ขึ้นมาเพื่อสร้างอัตลักษณ์กับแต่ละกลุ่มหรือรับใช้อุดมการณ์บางอย่าง เช่นเดียวกับการเชื่อมร้อย ของของวาทกรรมในสถานการณ์ที่เฉพาะหนึ่งๆ เมื่อบริบทเปลี่ยนไป คำนิยามหรือความหมายก็ เปลี่ยนแปลงไป เมื่อตำนานผาแดงนางไอ่ ไม่ใช่เรื่องของบั้งไฟหรือการเกิดหนองน้ำชุมชนเหมือนใน

⁵⁴ อ้างจาก ซีดีชุดออนซอนเสียว จัดทำโดย กลุ่มศึกษาปัญหาดินเค็มภาคอีสาน

อดีต แต่มันถูกผลิตซ้ำโดยเชื่อมโยงกับสถานการณ์ปัญหาเรื่องโครงการเหมืองแร่โพแทชในชุมชน ดังเช่นที่พ่อประจวบ แสนพงษ์ บอกเล่าเกี่ยวกับตำนานผาแดงนางไอ่ ว่า

เราเคยได้ยินแต่ตำนานหนองหานลุ่มเมื่อสมัยโบราณ ซึ่งเป็นตำนานที่เล่า กันมาช้านาน ที่มีพญานาคมุดดินเพื่อตามไล่ล่าผาแดง นางไอ่ จนทำให้ แผ่นดินที่พญานาคมุดดินลงไป ล่มสลายกลายเป็นบึงหนองหานที่คงให้ เห็นอยู่ในปัจจุบัน ก็แค่พญานาคตัวไม่ใหญ่ ตัวเดียวยังสามารถทำให้ แผ่นดินถล่มบ้านเมืองจมใต้ดินได้ จนกลายเป็นบึงหนองหานที่กว้างใหญ่ ไพศาล และตอนนี้จะขุดอุโมงค์ลึกลงไปใต้ดินไม่รู้กี่เมตร ไม่รู้กว้างแค่ไหน แล้วทำไมดินจะไม่ยุบ กลัวเหลือเกินว่า ขุดดินทำเหมืองแร่ครั้งนี้ จะ กลายเป็นหนองหานลุ่มครั้งที่สองแล้วชาวบ้านจะอยู่อย่างไร⁵⁵

ในขณะที่ นางใจ ระเบียบโพธิ์เปรียบเทียบกับพญานาคต้นพัน กับโครงการเหมืองแร่โพแทชที่ จะสร้างความหายนะให้กับชุมชน โดยเฉพาะกับคนในชุมชน ว่า

เขามาเจาะแร่ เป็นโพรง คงจะเหมือนพังคี่ต้นพัน พญานาคต้นพัน คือ เมืองหนองหานแต่ก่อน เขาขุดเอาเกลือใต้ดินออกไปหลาย บ้านเรือนคือ จะจมลงใต้พื้นดิน ไม่รู้ว่าจะอพยพเอาลูกเอาหลานไปอยู่ที่ไหน คงจะเป็น เมืองร้างคือจ้งหนองหาน ตามตำนาน หรือแต่เหลือแต่แม่ม่าย⁵⁶

นางสา ดวงปาโคตร ชาวบ้านโนนสมบูรณ์ พูดถึงตำนานที่ถูกบอกเล่าสืบต่อกันมากับ โครงการเหมืองแร่โพแทชในปัจจุบัน ที่สร้างความหวุ่นวิตกให้กับอนาคตของชุมชน ว่า

เชื่อตำนานเพิ่นว่าไว้ ปู่ย่าตายายเล่าต่อกันมา ตั้งแต่เป็นเด็ก ตำนานผา แดงนางไอ่ ตำนานเมืองลุ่ม เมืองหนองหานย้อนเพราะว่าโลกอยากได้ กระจก อยากรู้นี้กระจกกระจก คือจ้งเฮาอยากขุดแร่ เอาแร่ใต้พื้นดินเฮาไป ขาย เขาขุดเจาะหมดทุกที่ เป็นรู เป็นโพรงข้างล่าง บ้านเมืองก็จะถล่มลงไป ทุกมือนี้ได้ยินว่าเขาขุดมาขุดแล้ว นอนกะน้ำตาไหล นอนบ่หลับยันดินมันลึ ถล่ม ลูกหลานลื้ออยู่จ้งใดจะย้ายหนีไปอยู่หม่องใด⁵⁷

⁵⁵ สัมภาษณ์นายประจวบ แสนพงษ์ วันที่ 17 มกราคม 2546

⁵⁶ สัมภาษณ์นาง ใจ ระเบียบโพธิ์ วันที่ 19 พฤษภาคม 2545

⁵⁷ สัมภาษณ์แม่สา ดวงปาโคตร วันที่ 20 เมษายน 2548

สอดคล้องกับพี่ชาย แนนอุดร ชาวบ้านสังคม ที่ยืนยันถึงความจริงของตำนาน ผ่านสถานที่ตั้งของหมู่บ้าน ลำห้วย พร้อมเปรียบเทียบกรณีของแผ่นดินไหว ซึ่งเป็นเรื่องของธรรมชาติที่สร้างภัยพิบัติให้กับชุมชน เช่นเดียวกับโครงการเหมืองแร่โพแทชอุดรธานี ว่า

เป็นตำนานที่เป็นของจริง ไม่ใช่นิทานปรัมปรา ว่าหลักฐานหยั่งแห่น เช่น ห้วยสามพาด ถ้าสร้างเหมือง มันมีสิทธิ์ที่จะถล่มลงมา คือจิ้งผาแดง เกิดแผ่นดินไหวคือจิ้งอินโตนีเซีย คั่นขุดขึ้นมา มันเป็นโพรงเห็ดจึงได้มันดิบ ถล่ม เมื่อกะสิดลุ่มคือจิ้งหนองหาน⁵⁸

ตำนานผาแดงนางไอ่ แม้ว่าจะไม่สามารถหาต้นตอที่ชัดเจนได้ หรือยืนยันว่าเรื่องราวเหล่านี้เกิดขึ้นจริงในอดีต แต่สิ่งที่บอกเล่าเกี่ยวกับชื่อหมู่บ้าน หนองน้ำก็ยืนยันถึงความจริงของมันต่อชาวบ้าน ก็เป็นสิ่งที่ถูกบอกเล่าสืบมาหลายยุคหลายสมัย ซึ่งความน่าสนใจของมันคือสิ่งที่มันปรากฏออกมาจากความดั้งเดิม ที่ผ่านการพูด บทสนทนา การประดิษฐ์ขึ้นมาใหม่ของคนในท้องถิ่น นักพัฒนา ผ่านคำอธิบายหรือกลอนลำของหมอลำในหมู่บ้านที่เชื่อมโยงกับเรื่องเหมืองแร่โพแทช ซึ่งสะท้อนการต่อสู้ระหว่างความคิดทางวิทยาศาสตร์ของระบบทุนนิยมที่เข้ามาอธิบายเรื่องการทำเหมืองแร่ในชุมชน กับโลกทัศน์แบบพื้นบ้านท้องถิ่นที่ถ่ายทอดผ่านการเล่านิทานปรัมปราจากปากต่อปากจากรุ่นสู่รุ่น จากรุ่นปู่ย่าตายาย รุ่นพ่อ รุ่นแม่ และจากรุ่นพ่อรุ่นแม่สู่รุ่นลูกสืบต่อกันมา ดังที่ชาวบ้านบอกว่าความเชื่อและเรื่องเล่าเกี่ยวกับตำนานผาแดงนางไอ่มีมานานแล้ว และชาวบ้านที่หนองหานก็ยังคงเล่าเรื่องนี้มาจนถึงปัจจุบัน โดยเชื่อมกับความศักดิ์สิทธิ์ของตำนาน การตั้งบ้านแปลงเมือง เมืองโบราณที่อยู่ใต้น้ำ ดอนกลางน้ำ ลำห้วย และชื่อหมู่บ้านต่างๆที่มีปรากฏอยู่ในตำนานที่ถูกบอกเล่า ได้ทำให้ชาวบ้านให้ความเคารพต่อหนองหาน ในฐานะที่เป็นแม่น้ำสำคัญที่คนลุ่มน้ำหนองหานใช้ในการหล่อเลี้ยงชีวิต โดยเฉพาะการทำอาชีพประมง หาปลาเพื่อนำมาบริโภคเพื่อขาย หรือทำปลาร้าไว้ใช้ในครัวเรือน รวมถึงการจัดประเพณีพิธีกรรมที่ที่มีความสำคัญต่อการทำการเกษตรของชุมชนในช่วงเดือนห้าเดือนหก (พฤษภาคม-มิถุนายน) ของทุกปี

แม้ว่าปัจจุบันการจัดงานบุญบั้งไฟ จะไม่ใช่เพื่อการเสี่ยงทายเรื่องฟ้าฝนซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องของการเกษตรแต่เพียงอย่างเดียว แต่ในอีกด้านหนึ่งยังเป็นการจัดงานเพื่อการท่องเที่ยว มีการแข่งขันการจุดบั้งไฟ มีการประกวดขบวนแห่ มีประกวดนางบั้งไฟ โดยปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตที่เป็นงานของชุมชนหมู่บ้าน แต่องค์การบริหารส่วนตำบลและเทศบาลจะเข้ามาร่วมจัด

⁵⁸ สัมภาษณ์พี่ชาย แนนอุดร วันที่ 18 พฤษภาคม 2548

และให้งบประมาณให้กับหมู่บ้าน ชุมชนต่างๆ ในการจัดและตกแต่งขบวนแห่ เช่นงานบั้งไฟของ ตำบลอุ่มจาน ตำบลห้วยสามพาด ซึ่งอยู่ในเขตลุ่มน้ำหนองหาน หรือตำบลโนนสูง แต่ระบบ สัญลักษณ์บางอย่างที่ใช้ในพิธีบั้งไฟ ไม่ว่าจะเป็นบั้งแคน่น ปลัดขลิบ บั้งไฟเอ้ บั้งไฟจุด หรือบั้งไฟ เสี่ยงก็ยังคงมีอยู่ สัญลักษณ์ที่ผู้ศึกษาเห็นอีกอย่างหนึ่งที่แตกต่างจากที่อื่นๆ ก็คือ ในพิธีดังกล่าว จะต้องมียักษ์ของหนุ่มสาวชายหญิงคู่หนึ่ง ซึ่งเป็นตัวแทนของผาแดงและนางไอ่ ที่จะนั่งอยู่บน ม้าไม้ซึ่งใช้แทนม้าบักสาม และมีการทำกระรอกเผือกสีขาวแทนพังคี่ ซึ่งเป็นนาครีที่หลงรักนางไอ่ และแปลงกลายเป็นกระรอกเพื่อจะได้เข้าไปใกล้นางไอ่ จนเป็นที่มาของโคกนาฏกรรม บ้านเมืองถล่ม ถล่มจนกลายเป็นหนองหานในปัจจุบัน ความเชื่อต่อต้านดังกล่าวได้สืบทอดสู่วิถีชีวิตประจำวัน ที่สะท้อนผ่านการปฏิบัติต่อแม่น้ำ การเคารพธรรมชาติโดยการไม่ทิ้งขยะสิ่งปฏิกูลลงในแม่น้ำ การไม่ ร้องเพลงหนองหานที่เล่าถึงตำนานผาแดงนางไอ่ หรือไม่พูดเกี่ยวกับตำนานผาแดงนางไอ่เมื่ออยู่ใน หนองน้ำ เพราะเชื่อว่าจะเกิดภัยพิบัติ เกิดลมพายุพัดให้เรือจม ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่ก็ยังคงเชื่อ และปฏิบัติกันอยู่ ให้ลุ่มน้ำหนองหานยังคงรักษาสภาพเดิมไว้ได้ และเป็นแหล่งทำมาหากินของ ชาวบ้านจนถึงปัจจุบัน ถึงแม้ว่าความเชื่อเกี่ยวกับตำนานท้องถิ่นที่เป็นเสมือนกฎเกณฑ์บางอย่างที่ ทำให้คนในชุมชนอยู่กับธรรมชาติอย่างสมดุล กำลังถูกท้าทายด้วยความรู้สมัยใหม่ที่เป็นเหตุผลใน เชิงของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี รวมถึงตัวบท กฎหมายต่างๆ ที่เข้ามามีอิทธิพลต่อการจัดการ ทรัพยากร การควบคุมความคิด โลกทัศน์และการปฏิบัติของคน ต่อวัตถุและพื้นที่ในปัจจุบันอย่าง มากมายก็ตาม

ดังนั้นสิ่งที่สะท้อนให้ผู้ศึกษาเห็นเกี่ยวกับตำนานพื้นบ้านผาแดงนางไอ่ก็คือ ความหมาย ของมันไม่ได้ดำรงอยู่อย่างถาวรแต่มีการเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา ในฐานะยุทธศาสตร์และ เครื่องมือในการต่อสู้ทางการเมือง ความน่าสนใจของตำนานจึงไม่ใช่ในแง่ความพิลึกพิลลิตของ เหตุการณ์ ซึ่งมีความแตกต่างกันไปในผู้เล่าแต่ละคน ในรูปแบบของนิทานที่เป็นคำบอกเล่า คำ กลอนหรือหมอลำ ซึ่งเป็นเสมือนความจริงที่ออกมาจากจุดเริ่มต้นที่ถูกผลิตซ้ำ กล่าวซ้ำ อยู่ ตลอดเวลาในแต่ละยุคสมัย ความหมายของตำนานผาแดงนางไอ่ จึงมีความเลื่อนไหล ทั้งในนัย ของประวัติศาสตร์ชุมชน การกำเนิดหนองน้ำ หมู่บ้าน ความสัมพันธ์กับประเพณีบั้งไฟ ความเชื่อใน เรื่องพญานาค พญาแถน จนมาถึง ความสัมพันธ์กับเรื่องของเกลือกและเหมืองโพแทช ที่เชื่อมโยงกับ ความเชื่อชุดต่างๆ ที่ถูกบอกเล่า เช่น ความรู้ที่บอกว่าใต้หนองหานเป็นโดมเกลือกขนาดใหญ่ ซุดลงไป เมตรสองเมตรก็เจอเกลือก หรือ สิ่งที่ชาวบ้านในพื้นที่โครงการเหมืองแร่โพแทช บอกว่า กระรอกด่อน ก็คือโพแทชหรือเกลือก การเข้ามาของคนต่างชาติตะวันตกผิวขาว ที่อาจจะสร้างหายนะให้กับชุมชน ในสถานการณ์ปัญหาปัจจุบัน

ตำนานพื้นบ้านถูกเชื่อมโยงเข้ากับกรณีปัญหาเมืองแร่โพแทช ภายใต้เทคนิคการทำเหมืองแร่แบบใหม่ในทางวิศวกรรม ที่เรียกว่า “เหมืองอุโมงค์” หรือ “พญานาคกำลังดันพื้นดินให้บ้านเมืองสั่นสะเทือน” ซึ่งทำให้ความเชื่อ ความรู้พื้นบ้านนี้ ได้กลายมาเป็นความจริงและความเข้าใจของคนในพื้นที่รอบๆโครงการเหมืองแร่โพแทช ที่มีความสัมพันธ์กับลุ่มน้ำหนองหาน และที่สำคัญตำนานชุดนี้ก็ทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับเหมืองแร่โพแทชที่จะเกิดขึ้น เป็นภัยพิบัติที่น่าหวาดกลัวของคนในพื้นที่ ที่ยังไม่มั่นใจต่อโครงการและไม่สามารถยอมรับกับโครงการที่จะเกิดขึ้นได้ ซึ่งส่งผลให้กลุ่มทุนข้ามชาติไม่สามารถที่จะดำเนินโครงการเหมืองแร่ได้ตามเป้าหมายที่วางเอาไว้และความรู้เรื่องเหมืองแร่ วิธีการขุดเจาะที่ทันสมัย ที่บริษัทอธิบายกับชาวบ้านในพื้นที่ ได้ถูกปฏิเสธตลอดเวลาในช่วงของการประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับโครงการดังกล่าว จนทำให้บริษัทเอฟพีซีต้องล้มเลิกแผนการลงทุนในประเทศไทยลงไปและขายหุ้นของบริษัทให้กับบริษัทอาเซียนไทยเข้ามาดำเนินกิจการแทนในเวลาต่อมา

สรุป: วาทกรรมของชาวบ้านต่อเรื่องเกลือและโปแตช

วาทกรรมของชาวบ้าน มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ตามกระแสของการพัฒนาและสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ โดยเฉพาะการสนับสนุนช่วยเหลือขององค์กรพัฒนาเอกชน และนักวิชาการ ที่ทำให้ประเด็นในเรื่องของวัฒนธรรมชุมชนที่สัมพันธ์กับเรื่องเกลือ ตำนานท้องถิ่น ความสำคัญของเกลือพื้นบ้าน และอุตสาหกรรมเกลือแบบบ้านดุง กลายเป็นประเด็นสำคัญขึ้นมา ในฐานะเครื่องมือของการต่อสู้กับโครงการเหมืองแร่โพแทชอุดรธานี

ความแตกต่างของวาทกรรมเรื่องเกลือของชาวบ้านในพื้นที่ ก่อนช่วงปี พ.ศ. 2524 ที่อุตสาหกรรมเกลือบ้านดุงได้เกิดขึ้นในพื้นที่ ความหมายของเกลือจึงเป็นเรื่องของวิถีชีวิตของชุมชน การผลิตแบบยังชีพ เพื่อการใช้ประโยชน์ในครัวเรือน จนเมื่อมีการเคลื่อนย้ายฐานการผลิตเกลือจากชายฝั่งทะเลเข้ามาในดินแดนที่ราบสูงหรือภาคอีสาน ความหมายของเกลือแบบยังชีพ จึงถูกแทนที่ด้วยเรื่องของเศรษฐกิจและการค้าขาย ซึ่งมีการปะทะกับเกลือแบบพื้นบ้านดั้งเดิมในพื้นที่ ในแง่ของภูมิปัญญาท้องถิ่นและผลกระทบทางสิ่งแวดล้อม เมื่อเกลือแบบอุตสาหกรรม ได้สร้างผลกระทบทางสิ่งแวดล้อม จนทางกรมทรัพยากรธรณี ต้องประกาศพื้นที่การผลิตเกลือหลายแห่งเป็นพื้นที่อันตราย เนื่องจากเกิดโพรงใต้ดินเป็นบริเวณกว้างจากการดูดน้ำเกลือขึ้นมาต้มและตาก ซึ่งอาจส่งผลให้เกิดแผ่นดินทรุดตัว แต่ในปัจจุบัน เมื่อมีปัญหาเกี่ยวโครงการเหมืองแร่โพแทชอุดรธานี โดยเป็นการทำเหมืองแร่โพแทชและเกลือหินขนาดใหญ่ระดับโลก ประเด็นเรื่องเกลือพื้นบ้านและเกลืออุตสาหกรรมของชุมชน จึงได้กลายมาเป็นประเด็นที่นักวิชาการและนักพัฒนา

เอกชน ดึงเข้ามาสัมพันธ์กันภายใต้ยุทธศาสตร์เชิงนโยบายสาธารณะของการจัดการทรัพยากร
เกลือของภาคอีสาน เพื่อต่อต้านการทำเกลือของกลุ่มทุนข้ามชาติที่จะสร้างผลกระทบต่อการผลิต
เกลือแบบอื่นๆในพื้นที่

รวมถึงการเชื่อมโยงกับตำนานท้องถิ่น โดยการนำตำนานนิทานพื้นบ้านเรื่องผาแดงนางไอ่
มาประดิษฐ์ซ้ำหรืออธิบายใหม่ ในรูปของความรู้ในเรื่องของความหายนะที่จะเกิดขึ้นจากเหมืองแร่
โพแทช ผ่านการเปรียบเทียบ กระบอกพังคี่ กับเกลือและโพแทชใต้พื้นดิน ที่จะเปิดให้เห็นการปะทะ
กันของความรู้ชุดนี้ กับความรู้เรื่องอุตสาหกรรมเหมืองแร่ของนายทุนข้ามชาติที่สอดคล้องกันอย่างไม่
น่าเป็นไปได้ และสะท้อนให้เห็นวาทกรรมชุดต่างๆ ที่ปะทะกันผ่านตำนานผาแดงนางไอ่ ของคน
อุดรธานีในปัจจุบัน รวมถึงการเคลื่อนไหวของชาวบ้านในพื้นที่โดยใช้ประเพณีวัฒนธรรมในการ
ต่อสู้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกลือในแง่ของภูมิปัญญา เรื่องข้าวในแง่ของความสามัคคีผ่านการทำบุญกุ่ม
ข้าวใหญ่ด้านท้ายเหมืองแร่โพแทช ดังเช่นการเคลื่อนไหวทางด้านวัฒนธรรมของชาวบ้านกลุ่มอนุรักษ์
สิ่งแวดล้อมนักวิชาการและนักพัฒนาเอกชนในพื้นที่ที่ชูประเด็นในการจัดบุญกุ่มข้าวในแต่ละปี ตั้งแต่
เรื่องของ “ข้าวคือชีวิตเป็นวิถีชีวิตเกษตรกรรม”(2545) มาเป็นเรื่อง”เงินทองเป็นของมายาข้าวปลา
เป็นของจริง”(2547) “เกลือ ปลา นาข้าว รากเหง้าคนอีสาน (2548) จนมาถึง “พลิกพื้นแผ่นดินด้วย
เกษตรอินทรีย์ ไร้ปุ๋ยเคมี ไม่มีเหมืองแร่โปแตช”(2549) เพื่อต่อต้านโครงการเหมืองโพแทชอุดรธานี
ที่จะนำแร่โพแทชมาผลิตปุ๋ยเคมีเพื่อเกษตรกรในประเทศไทย

ดังนั้นวาทกรรมของชาวบ้านจึงเป็นวาทกรรมที่ถูกประกอบสร้างอยู่ตลอดเวลา ทั้งจากตัว
ชาวบ้าน นักวิชาการ และนักพัฒนาเอกชนที่เข้ามาสัมพันธ์ในพื้นที่เกี่ยวกับประเด็นปัญหาเรื่อง
โครงการเหมืองแร่โพแทชอุดรธานี ทำให้ตัวตนของชาวบ้านถูกจัดการและต้องปรับเปลี่ยน เพื่อต่อสู้
กับสถานการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นในพื้นที่ เมื่อต้องต่อสู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตการเกษตรชาวบ้านก็ต้องแสดง
ตัวตนของชาวนาที่อยู่กับวิถีเกษตรกรรม การไม่ทำลายพื้นที่นาโดยการใช้ปุ๋ยเคมีซึ่งเป็นส่วนผสม
ของโพแทช หรือต้องต่อสู้กับนโยบายการจัดการทรัพยากรเกลือโพแทชใต้พื้นดิน ชาวบ้านก็นำเอา
เกลือพื้นบ้าน และอุตสาหกรรมชุมชน มาเป็นเครื่องมือในการต่อสู้ เพื่อช่วงชิงพื้นที่ของการสร้าง
ความหมายและอำนาจในการจัดการทรัพยากร